

Vadász Géza

**JANUS PANNONIUS „ABIENS VALERE IUBET SANCTOS REGES, WARADINI” CÍMŰ VERSE
AZ ANTIK AUKTOROK TŰKRÉBEN**

Janus egyik ferrarai tanulóvársa, amikor megvádolták, hogy túl sokat kölcsönöz Vergilius műveiből, védekezésül és igazolásul a Homéroszból merítő Vergiliusra hivatkozott. Költőnk epigrammájában (I/200) így válaszol erre az érvelésre: „Excusatus eris, quin et laudabere vates, Si modo surripias, ut Maro surripuit.” (Felmentést, sőt dicséretet kapsz, költő, ha csupán úgy lopsz, amint azt Maro tette.)

A függelékben közreadott forrásokból Janus is sokat merített, az ő költészetét is teljesen átítatta a latin és görög kultúra, amint azt egyik ismerője, Aeneas Silvius, a későbbi II. Pius pápa is megállapította róla (I/382): „Venisti Latia madidus Graecaque Minerva.” Mégis megtörtént a csoda: a vers olvasásakor megfog bennünket a XV. századi Magyarország, Várad levegője, hangulata, szelleme. A verset egyéninek érezzük, mindenféle utánzás ellenére. Stílusa választékos, szóhasználata „nitidus”, görögös eleganciát sugárzó (a 42 sorban 11 görög szó szerepel), nyelve emelkedett. Ezt az eredményt készítette elő kilenc évig tartó előmunkálatai során az Itáliában írt epigrammák nyelvi-stilisztikai műhelyében. Fejlődésének ívét lemérhetjük, ha összehasonlítjuk vele az egykorú Szent László-ének, a „Salve benigne rex Ladislave” kezdetű vers nyelvének kezdetleges, monoton nehézségét.

Janus „Búcsú Váradtól” c. versének írásakor a következő auktortól merített inspirációt, szemléletmódot vagy kifejezéseket: Vergilius (14 esetben), Catullus (5), Ovidius (5), Horatius (4), Lucretius (2), valamint 1–1 kifejezést kölcsönzött Valerius Fleccustól, Claudius Claudianustól, Gelliustól, Furius Antiastól, Pliniustól, Tibullustól, Martialistól és Propertiustól. Vergilius szerepe a Colosseum sorához hasonló, amelyet a reneszánsz két évszázadán át kőbányának használtak, és belőle épült fel Róma nem egy pompás palotája.

Az említett források vizsgálata többszörös haszonnal jár a vers megismerése és elemzése szempontjából. Jó példa erre a mű nyolcadik sora: „Totis stat gelidum gelu lacunis.” (Minden tócsában fagyos jég áll.) A sor problematikájának megértéséhez tudnunk kell, hogy a „Búcsú Váradtól” Janus azon kevés verseinek egyike, amelyeknek kézírata elkallódott, így csupán nyomtatott kiadványokból ismerjük. E sor már a legkorábbi, 1518-as, Beatus Rhenanus-féle kiadásban így jelenik meg, ezt veszi át Zsámboky 1569-es és Teleky az 1784-es kiadásába. De már ez utóbbi kifejezi kételyeit jegyzet formájában, amely szerint a 8. sorban szereplő „gelidum” jelző rossz olvasat, és helyette ajánlja a következő konjektúrákat: „rigidum” vagy „nitidum”. Ezek közül V. Kovács Sándor az 1972-es bilingvis kiadásában a „rigidum”-ot (dermedt) fogadja el, azonban e megoldás szépséghibája, hogy szerepel a vers 11. sorának „rigidis undis” kifejezésében. Ugyanezen okból kell elvetnünk a „nitidum” (tündöklő) jelzőt is, ugyanis feltűnik a 21. sorban: „nitidis undis”. Feltehetően Teleky is ezekből a sorokból merítette az ötletet. Janusnál azonban nincs rá példa, hogy ugyanazt a jelzőt kétszer alkalmazná egy vers folyamán. Fel kell tehát kutatnunk a 8. sor forrását, és az eredeti szövegből kiegészíthetjük Beatus Rhenanus rossz olvasatát. Ezt pedig Vergilius Georgicájának III. 365. sorában találhatjuk meg a szküthiai tél leírásában: „et totae solidam in glaciem vertere lacunae.” (Minden tócsa szilárd jéggé változott.) Ennek alapján pedig így rekonstruálhatjuk a problematikus helyet:

„Totis stat solidum gelu lacunis.”

A forrás hitelessége igazolható nemcsak a sort keretező vergiliuszi „totae lacunae” és a januszi „totis lacunis” szintén sort keretező kifejezések azonosságával, hanem a közelében lévő 355. sorban fellel-

hető, szótag-mélységig lehatoló egyezéssel: „*gelu late*”, mondja Vergilius, és „*gelu lacunis*”, írja Jartus, élvezve az azonos mássalhangzók vergiliuszi összecscengését.

A vers mélyebb megértéséhez hozzásegít a 9–11. sorok ilyen jellegű vizsgálata is:

„*Qua nuper timidam subegit alnum,
Nunc audax pede contumelioso
Insultat rigidis colonus undis.*”

Ezek a sorok egyértelműen Horatius: Ódák első könyvének 3. carmenjét juttatják eszünkbe: (25–28. sorok):

„*Audax omnia perpeti
gens humana ruít per vetitum nefas,
audax lapeti genus
ignem fraude mala gentibus intulit.*”

Janus ezt a horáciuszi-sztoikus felfogást teszi magáévá, amely szerint: „Egy adott rendnek minden áthágása pusztító hatású azon a területen, ahol végbement.”¹ A sztoikus etika szerint ugyanis: „Vétkezni annyi, mint áthágni bizonyos határokat. Ott követjük el a bűnt, hogy áthágjuk a tilalmat.”² Janus esetében természetesen csupán az olvasmányélménnyel együttjáró szemléletmód átvételéről van szó, de háromszoros hangsúlyozása annak, hogy valamiféle rend vakmerő, sértő áttörése történt (audax, contumelioso, insultat), nem hagy kétséget afelől, hogy a horáciuszi-sztoikus elgondolást, gondolkodásmódot vette át, elsőik között a magyar filozófiai gondolkodás történetében. Ugyanezt az „audax” (vakmerő) jelzőt érdemelte ki a mandulafa is (I/28), amikor a kemény tél közepette tavaszi bimbókat ont, áthágya az isteni providentia által kijelölt évszakhatárokat. A baljós következményeket az utolsó sorokba foglalt Progné-Phyllisz legendakör sejteti. De „audacior” az az üstökös is, amely egy nyári nappalon ragyog, megvetve a Nap fényét, és amely véres háborúk híret hirdet. (Eleg. I/4.) Természetesen itt nem annyira saját, személyes meggyőződéséről van szó, mint inkább teljes átélése, maradéktalan átvétele az ókori eszményeknek, behelyezkedés a horatiuszi-vergiliuszi gondolatmenetbe. Más verseiben ugyanis lelkesedik a velencei gazdag kereskedő-polgár-hajós életmódért, az olasz városok gazdasági-szellemi fellendüléséért és haladásáért.

Még többet nyújt a források ismerete a 3. strófa megértéséhez. Az ebben található 15–16. sor így hangzik:

„*Nec quando Zephyrus levi suburgens
Crispum flamine purpuravit aequor*”

Egyik ókori forrását Gellius: Noctes Atticae c. művében (XVIII. könyv, 11. fejezet, 3) találhatjuk meg, amely beszámol arról, hogy egy Caesellius Vindex nevű grammatikus kifogásolta: Furius Antia: régi költő elégtelenítette a latin nyelvet az ilyesféle „Furiana”-k, kifejezések képzésével, mint: „Spiritus Eurorum viridis cum purpurat undas”. (Míg Eurus fuvása a zöld habokat bíborszínűre festi.) Gellius azonban megvédi a „purpurat” ige használatát, mondván, hogy segítségével szépen fejezi ki azt „quod ventus mare caeruleum crispans nitefacit”, azaz: hogy a szél a sötétkék tengert fodrozva, csillogóvá teszi. Valószínű, hogy nemcsak az ókori grammatikus kifogásolta volna ezt a sort Janus versében, hanem Horatius is ezt tette volna Ars poetica-jának szellemében, bíborrongynak, a vershez hozzáfércelt „purpureus pannus”-nak nyilvánítva, mivel ez a leírás, descriptio nem illik bele teljes mértékben a vers képsorába. Talán nem rí ki a pasztellkék, télies zúzmarák és kódok hangulatából, hiszen ellentétként is lehet kezelni, de mindenképpen „late splendet”, túlságosan kiragyoog, megbontva a vers fátyolos hangulati és színtónusát, harmóniáját. Horatius tehát keresetten finomkodónak, modorosnak érezhette vol-

¹ Aphrodisziaszi ALEXANDROSZ, *Az uralkodókhoz a fátumról*. (Sztoikus etikai antológia.) Ford.: STEIGER Kornél.

² CICERO, *A sztoikusok paradoxonjai* (Sztoikus etikai antológia, III. paradoxon.) Ford.: BOLLÓK János.

na az aranykori klasszicizmus elveinek szellemében. Janus azonban *humanista* író volt, tehát más stílus-érzékeléssel rendelkezik, mint az aranykor írói, még ha a kimutatott források szerint elsősorban ezek voltak is irodalmi eszményképei. Ebben a strófiában tehát a kora reneszánsz varázslatos hangulata tűnik fel. Már az első sor megadja a zenei előírást: „molliter”, vagyis moll-hangnemben szól a versszak. A puha siklás élvezetének kényesen finom hangulatát idézi fel. A Zefír fuvallata is „levis”, azaz gyengéd, finom, enyhe. A szavak a 17. sorban lágyan olvadnak egymásba: „*Quam manni rapiunt traham volantem.*” A 16. sorban háromszor szereplő „pu” szótag keresett bájával szintén ennek a célnak a szolgálatában áll. A puha siklás a versszak végére háromszoros fokozással repüléssé válik: fugit – volucris – volantem.

Az ötödik strófa újabb tanulságos meglepetéssel szolgál a 26–27. sorokban. Janus itt ellenáll a túlzott csilingelés csábításának, és klasszikusan visszafogott tud maradni a Quintilianus által is hangoztatott elvnek megfelelően: „ne . . . sonum reddant puerilium crepitaculorum”, azaz: ne zengjenek gyerekes csörgők módjára. (9, 4, 66.):

Tot claris veterum referta libris
Quam Phoebus Patavis colit relicta.

Így hangzana a sor, ha a kétféle szóalakkal rendelkező helynév többes számú változatát választotta volna Livius (37. 15. et 16.) mintájára. Janus azonban tudatosan a Pliniusnál (Hist. nat. 27. 28.) és Melanál (1. 82.), valamint Serviusnál (ad Verg. 4. Aen. 143.) található egyes számú szóalakot használta fel, és így a többes számú ablatívus abszolútusból kiküszöbölte a két „-ris” végződést, tehát finoman elhangolta a sort az előzőtől. Indikálhatta ebben az eljárásban forrásának, Vergiliusnak (Aen. I. 15–16) szintén nőnemű, egyes számú ablatívus abszolútusos megoldása:

quam posthabita coluisse Samo
quam Patara colit relicta

Figyelmet érdemel még a vers 41. sora: „Nostrum *rite* favens iter *secunda*.” Amikor Aeneas Trójából menekülve először a trákok földjén kísérletet tesz új várost alapítani, és áldozat bemutatására kérésülve egy ott elterülő dombon (tumulus) mirtusz-cserjét tépdés ki a földből, „mirabile monstrum, omen” történik: a bozót tövei vérezni kezdenek. Rémműlten esd a mező nimfáihoz és Marshoz, hogy tegyék szerencsés kimenetelűvé a látványt és kegyesen enyhítsék az előjelet: „*Rite secundarent visus omenque levarent.*” (Aen. III. 36) Janus azonban új értelmet adott a latin igéknek, a magyarországi viszonyokra alkalmazva a vergiliuszi kifejezést. A Szent László-ének két ízben is „dulcis patronus”-ként emlegeti a királyt, magyar változata szerint pedig „édes oltalma” a hozzá fordulóknak. IV. László királyunk már 1276-ban – mielőtt elnyerte az ország kormányzását – a váradi egyházhhoz zárándokolt, Szent László királyhoz, aki: „patronum in coelis habemus”,³ azaz: patrónusunk az égben. A vergiliuszi „rite” tehát helyi színezetet nyer, és a vers 41. sorát ennek megfelelően így lehetne lefordítani: Légy kegyelmes hozzánk, és mint patrónus tedd szerencséssé útunkat!

Janust korábbi, itáliai korszakában egyik epigrammájának (I/253) tanúsága szerint hiába kérte tanulóvárá, hogy áttételesebben fejezze ki magát: „tectius ut loquerer.” Költőnk látszatra meg is ígéri neki, hogy „flammea versibus addam”, azaz hogy majd fátyolba burkolja mondanivalóját, valójában azonban a csattanóban gúnyt űz belőle, obskurussá változtatva az utolsó, obszcén tartalmú sort. Magyarországra történő hazatérése után azonban nem sokkal meglepetéssel vesszük tudomásul, hogy túlságosan is szókimondó stílusa, amellyel szokása szerint: „verbo simpliciore” (I/50) nevének nevezte a dolgokat, megváltozik. Elemzett versünket akár „mirákulum-elégianak” is nevezhetnénk, ha tekintetbe vesszük a titokzatosságnak azt a hangulatát, a csodáknak azt a légkörét, amelyet áraszt. Sorait a természetnek ellentétében változó, titokzatos nagysága hatja át. Az egész föld hó alatt rejtőzködik, „latet”, az ég sötét hamuban „latuit”, Lászlóra csupán a körülírásból ismerünk rá, alakja páncélba burkolózik. Minden a szemünk láttára alakul át, változik meg, veszt el természetes tulajdonságait: a lombkoronájára büszke erdő alázatosan meggörnyed a zúzvara súlya alatt; a folyóvíz

³ FEJÉR, Cod. Dipl. V/2. 1829.

beáll; a hullámokon járni lehet; Apollón és a Múzsák isteni praesentiája ragyogja be a váradi könyvtárat; a szentségtörő tűz nem égeti el az aranyba vont királysobrokat, a robajló romok nem zúzzák szét; László lovag síremléke tiszta nektárt izzad. E jelenségek kulcsát a helyi hagyományokban, a jellegzetesen magyar mitológiában találhatjuk meg. Ezeket Janus, mint „custos Ecclesiae Waradiensis”, tehát mint őrkanonok, akinek felügyeletére volt bízva a „sacristia seu conservatorium”, vagyis a „levéltartó ház”, tanulmányozhatta a régi iratokban. Jó példa minderre a 32. sorban emlegetett „sacrilegus ignis”, a szentségtörő tűz, amely azonban természetét megtagadva nem égette meg a királysobrokat. Az 1400 körül történt eseményt Janus olvashatta Zsigmond király 1406. október 18-án kelt adománylevelében⁴: „Egyedülálló csoda, hogy a tűz oly mértékben elveszítette természetes erejét, elfeledkezve sajátos tulajdonságáról, hogy László ereklyetartóit nemcsak sértetlenül megőrizte a tűzvéstől, hanem még a füst sem fogta be.”

Ilyen forrás lehetett még a Szent László-ének, amely éppen Nagyváradon keletkezett. Ennek latin nyelvű változata hasonló felépítéssel rendelkezik, mint elemzett versünk. Megszólításos felépítése, egyszerű, felsorakoztató szerkesztésmódja, amelynek folytán 14 versszak „Tu”-val kezdődik, hatással lehetett Janus 25. „Ac tu” és 37. „At tu” versszakkezdő sorainak indítására. Megegyeznek még a két versben a következő szavak: audax, sudat—sudarunt, sepulcrum—sepulcra, splendet—splendida, rite. Azonos a két versben a következő témák szereplése: László lovas szobrának leírása és a patrocinium-csoda. Lehetséges tehát, hogy az irodalomtörténet-írásunk által 1468 és 1490 közé helyezett vers már létezett Janus versének keletkezésekor, 1458/59 telén. Jellemző, miként vette át a Szent László-ének következő sorát, és hogyan alakította át humanista stílusban:

Szent László-ének 27. sor:
Janus 39–40. sor:

oleo *sudat* sacrum *sepulcrum*
Cuius splendida marmorum columnis
Sudarunt liquidum *sepulcra* nectar.

Szent László-ének:
Janus verse:

olaj származik szent koporsódból
kinek márványoszlopokkal ékes síremléke
tisztá nektárt izzadt.

Míg a kiadó által adott címben „sanctos reges” szerepel, Janus „aurati reges”-ről ír, a szent jelzőt ókori nagyságok, például Homérosz számára tartva fenn. A Szent László-ének „sacrum sepulcrum”-át pedig „splendida sepulcra” kifejezéssel helyettesítette, a többes számmal érzékeltetve a márványoszlopokkal ékes síremlék fényűző szépségét. Mindez azonban csupán az első lépés abban a folyamatban, amely körülbelül száz év múlva kulminál, amikor majd Szkhárosi Horváth András második psalmusában bírálja Szent László „sok kövér papját, az kik keringik szép koporsóját”. A királyról pedig így ír: „Olaj az teste mind azt mondjátok, ezzel a nép közt ti komplarkodtok.”

A Janus költészetében jártas olvasó bizonyára megrökönyödik ezen újabb csoda láttán, hiszen korábbi epigrammái az itáliai városi polgárság felvilágosult, realiztikus szemléletét árasztották. Janus költészete az újkori Itáliából a középkori Magyarországra hazatérve az itteni légkört, felfogást, viszonyokat tükrözte híven, bár – mint a változtatások jelzik – igyekezett azokat antik szellemben interpretálni, értelmezni. E tekintetben segítségére lehetett a cicerói híradás is: „Cum Cumis Apollo *sudavit*, sőt, hogy „deorum *sudasse* simulacra, nuntiatum est” (2. Divin. 27.), azaz: amidőn Kumében Apollo (szobra) izzadt, és: mondják, hogy az istenek képmásai izzadtak. Ezenkívül Florusnál is olvashatta: „Quum humore continuo Cumanus Apollo *sudaret*”, azaz: minthogy a kuméi Apollo folyamatosan nedvet izzadt. Vergiliustól pedig megtudhatta Pallas szent képmására vonatkozóan, hogy „Salsusque per artus *sudor* lit”, vagyis: sós izzadság járja át tagjait. (Aen. II. 172/173.) A keresztény magyar mondakört Janus éppúgy művészte alapjának, talajának, vagy anyaöleének (Marx) tekinthette, mint a görög–római mitológiát, ez is szárnyakat adott képzeletének.

Végezetül még egy példa a helyi hagyományok felhasználására. A 33. sor arról szól, hogy az 1443-as földrengés alkalmával a királysobrokat csodálatos módon: „Dirae nec tetigit fragor *ruinae*”, azaz: a rettenetes romlás nem zúzta össze. A mítoszeremtő folyamat Ivanich Páltól indult el, aki feljegyezte Vitéz János leveleskönyvében az április hetedikén történt csodás eseményeket (miraculum). Eszerint összeomlott a székesegyház húsz méter magas tornya, beszakítva az alatta fekvő sekrestye boltozatát,

⁴ A fordítás latin eredetijét BALOGH Jolán idézi: *Varadinum* c. könyvének 43. oldalán.

és a benne tartott Szent László-hermát „inter ipsam *ruinam*”, vagyis a romlás közepette betemette. A romok eltakarításakor azonban teljesen épen került elő az ereklye, noha a felette talált hatalmas kő képes lett volna „propter *ruinam*, naturali ordine”, azaz az összeomlás miatt, a maga természetes rendje szerint” szétmorzsolni azt.

Röviden a vers keletkezési idejéről: semmiképpen sem jöhetett létre 1458/59 telénél korábban. Igazolja ezt a feltevést az eddigiekben jellemzett kiérlelt kifejezőmód, valamint a refrén vizsgálata. Janus a martialis ismétlődő sorokból kiindulva először a még Itáliában írt egyik (Eleg. II/3.) elégiájában próbálkozik használatával kissé tétova módon. Először a 6., majd a 8. és végül a 10. sorként tűnik fel a refrén, a továbbiakban pedig elmarad:

„Ast ego continue grammasin invigilo.”

Azaz: én pedig szüntelenül a grammatikai tanulmányok felett virrasztok. A refrén tehát csupán Itáliából hazatérve kristályosodott ki ebben a művében. Az 1458-as év mellett szólnak a rendkívül bonyolult szerkezeti megoldások, amelyek közül két típus először ebben a versben jelent meg, kezdő költő nem is képes megalkotásukra:

10–11: audax pede contumelioso rigidis colonis undis

A1 B B1 C1 A C

15–16: Zephyrus levi suburgens crispum flamine aequor

A B1 A1 C1 B C

A jelzős kifejezések hatféle elrendezésben található, nagyfokú varietast eredményezve. A döntő bizonyíték az 1458-as keletkezés mellett a vers két sorának többszörös egyezése az ugyanezen esztendőben, 1458. június 9-én írt elégia (I/1) két sorával:

Eleg. I/2, 39–40:

*Nec plus Castalios, quam te, venerabimur undas,
Musarum et nobis Numinis instar eris.*

Búcsú Váradtól: 28–29:

*Nec plus Castalios amant recessus
Vatum Numina, Mnemonis puellae.*

Ennek a narniai gyógyvízhez írt versnek a stílusa rendkívül hasonló a „Búcsú Váradtól” kifejezőmódjához, 18 szó mindkét versben előfordul.

Áttérve a mű fogyatékoságaira: jellemző rá egyfajta monoton egyhangúság, amelyet azok a kiküszöbölhető ismétlések okoznak, amelyeket nem indokol semmiféle kiemelési szándék. Nem elég, hogy mind a hét refrén-sor „Quam”-al kezdődik, hanem így kezdi még a vele szomszédos 17. sort, valamint a 27.-et is. Ezekén kívül „Quos”-al indítja a 20. és 32.-et; a 9.-et „Qua”-val; a 25. és 27.-et pedig így: „Ac tu” – „At tu”. De töltelékszónek érezzük például a 34. sor ablativus absolutusának két tagja közé beiktatott „cum” időhatározói kötőszót is, noha *ezüstkori* íróknál előfordul az időviszony pontosabb megjelölésére.

Metrikai szempontból mindvégig jellemző a hibátlan rotunditas, gördülékenység, mindössze a 2. sor döccen meg kissé, mivel a benne szereplő „modo” szócska („csak az imént”) második o-ját hosszúnak veszi, igaz ugyan, hogy Lucretius egy sorában (II. 1135) szintén ilyen értékkel szerepel:

„Plura modo dispargit et a se corpora mittit.” Janus maga is rövid o-val használja többi (I/200; I/339) epigrammájában. A sorok főmetszete a 6. szótag utáni szóvég 32 esetben, tehát megalóval a sorozatosság elve, így a metszet már ritmikailag értékkel rendelkezik. A januszi hendecasyllabus első három szótagja mindvégig hosszú, rövid szótag nem helyettesítheti. A phalaikoszi sor ereszkedő hanglejtését méltóságteljesen áradóvá teszi, hogy a sorok többsége (23 sor) hosszú szótagra végződik, 2/3-uk pedig három szótagú szóból áll. A közelmúltban megjelent „Janus Pannonius búcsúverse

huszonkilenc magyar fordításban” c. kiadvány legtöbb műfordítása sajnos nem veszi tekintetbe a műnek ezt a sajátosságát. Enjambement húsz sort kapcsol össze, biztosítva a gondolatmenet folyamatoságát, és felerősítve a sorok méltóságát, ünnepélyes áradását. Ezt a ritmikai célkitűzést szolgálja a 22. sor lépcsőzetes (kaimakótosz) hendecasyllabusa, amelyben a szavak emelkedő szótagszámában követik egymást: „Visum luminibus salubriorem.” (2–4–5). A 29 alliteráló mássalhangzó és az 5 összeesendülő ragrím, valamint az 5 ismétlődő azonos szótag reprezentatív, retorikusan ékes stílust eredményez.

Az a tény, hogy a 42 sorban 34 jelzős kifejezés található, és közülük 26 esetben a jelző áll elől, arra utal, hogy Janus erőteljesen akarja jellemezni a jelenségeket, életre kelteni, humanizálni, színésszé tenni, megszemélyesíteni, minőségüket meghatározni, segítségével kifejezni a szemléletmódot, hasonlat alapján képszerűvé tenni, értelmezni azokat. Tizenöt esetben egészen egyszerűen a konkrét, kézzelfogható megjelenítést, néha természettudományos pontosságú jellemzést szolgálnak a jelzők. Első hallásra túlságosan is józannak, tárgyilagosságnak tűnnek, de éppen ebben tapinthatjuk ki az újkori szellemet, a dolgokat nevének nevező pontosságát. A vers 21. sorából egzakt módon értesülünk, hogy a vártól keletre fekvő Várad–Velencén átfolyó Hévíz „fördő bányájának” vizében timsó található oldott állapotban, amely szembetegségekre javallható. A kora reneszánsz gyengéd szépségét, derűs ragyogását sugallják a következő jelzők: liquidus, clarus, nitidus, auratus, rutilus, splendidus. Éppen a jelzős kifejezések azok, amelyek terén Janus a legegységibb, a 43-ból mindössze kilencet kölcsönzött szó szerint: omnis tellus (Verg.), canae pruinæ (Hor.), totis lacunis (Verg.), levi flamine (Catull.), calidi fontes (Lucret.), sulfurei odores (Plin.), nitidis undis (Ovid.), sacrilegus ignis (Tibull.) és liquidum nectar (Verg.). Többségük (34-ből 25) tehát az ő leleménye, és az antikvitásban alig találjuk előzményüket. Átmenetnek számít a kölcsönvett és az egyéni módon alkotott jelzős kifejezések között a 9. sorban található: „timidam alnum” (félénk égerfa). Jelzőcserével Ovidius is hasonlóképpen viszi át a félelmet a hajósról a hajóra a „timida navis” (félénk hajó) költői jelzővel, Janus azonban a „navis” (hajó) szót „alnus”, azaz égerfával helyettesíti, per synecdochen a hajó helyett égerfát, annak anyagát használva. Az igekötős igék gyakori használatának (subegit, suburgens, perussit, ingravant, insultat) szintén az a rendeltetése, hogy a kifejezés erejét tovább fokozza.

Janus Pannonius „Búcsú Váradtól” című versének jellegzetességét és sajátosságát az antik szellem, a helyi hagyományok, valamint a kor követelményeinek érzékeny átvétele és egybeforrasztása adja meg. A Janus által felhasznált források jegyzéke

- 1–2: Verg. Ecl. IV, 39: *Omnis feret omnia tellus*
 1–8: A vers első 8 sorát Horatius I/9-es ódájának kezdő képe, hangulata, stílusa ihlette:
 Vides, ut alta *stet nive* candidum
 Soracte, nec iam sustineant onus
 silvae laborantes, *geluque*
flumina constiterint acuto?
 3: Hor. Carm. I/4, 4: nec prata *canis* albicant *pruinis*
 Val. Flacc. 2. 287: *canis* . . . *pruinis*
 4: Már a XIII. században így említi a Sebes Köröst a premontrei rend „Annales”-e (Balogh J.: Varadinum): „. . . coenobii ab arce per intermedium alluentis *chrysi* alveum separati et Varadino imminentis.”
 4–6: Hor. Epist. I. 7. 75–76: Mena . . . *cliens* . . . *iubetur* rura suburbana indictis *comes* ire Latinis.
 6: Catull.: 35. 7: Quare si sapiet, *viam vorabit*. E két szó Janusnál azonos metrikai helyen jelenik meg!
 8–11: Janus versének második strófájához Vergilius Scythiáról festett téli képét használja fel. A Georgica III. 349–370. sorait költi át.
 8: Verg. Georg. III. 365: Et *totae solidam* in glaciem vertere *lacunae*.
 9–11: Verg. Georg. III. 362: *puppibus illa prius*, patulis *nunc* hospita plaustris.
 9: Jelzőcserével Ovidius hasonlóképpen viszi át a félelmet a hajósról a hajóra: Fasti I. 4: *timida* navis.
 7–14: Verg.: I. Georg. 201: qui adverso vix *flumine lembum remigiis subigit*.
 9: Synecdoche alkalmazásával az égerfát „csónak” értelemben használja Vergilius is: I. Ge-

- org. 136: tunc *alnos* primum fluvii sensere cavatas. Ugyanígy jár el Janus példaképe, Claudianus: 1. Rapt. Proserp. praef. 3: Qui dubiis ausus committere flatibus *alnum*.
- 10–11: Hor. Carm. I/3. 25–27:
- Audax omnia perpeti
gens humana ruit per vetitum nefas,
audax Iapeti genus
ignem fraude mala gentibus intulit.*
- Verg. IV. ecl. 31.:
- pauca tamen suberunt priscae vestigia *fraudis*,
quae temptare Thetim ratibus . . .
- 11: Ovid. 3. Trist. 10. 48: „Nec poterit *rigidas* findere remus *aquas*.” Janusnál „aqua” helyett „unda” áll.
- 14: Ovid. Art. am. 45: *Remigiūm, volucres* disponit in ordine pennas.
- 15: Verg. Aen. 5. 202: namque furens animi dum proram ad saxa *suburguet*.
- 15–16: Catullus: 64. 9: *levi flamine*
- 13–16: A harmadik vesszak utólérhetetlen eszményképe Catullus gyengéd szépségű allegóriája a lakodalomból hazatérő vendégekről: 64. 269–277. sorokban. De segíti Janus verse 16. sorának megértését Cicero következő megállapítása is (4. Acad. 33.): „Mare illud, quod *nunc Favonio nascente purpureum videtur*, modo caeruleum videbatur, mane flavum.”
- Gell. XVIII. 11.: quod ventus mare caeruleum *crispicans* nitefacit „*purpurat*” dixerit.
- Furius Antias (Gell. XVIII. 11.):
- Spiritus Eurorum viridis cum *purpurat* undas.
- 17: Ovid.: 2. Amor. 16. 49: *rapientibus* esseda *mannis*.
- 17: Verg. 1. Georg. 164: „tribulaque et *traheae*”.
- Pompon. Sabin. ad Verg. loc. cit.: „Scythae appellaverunt sangi (=szánkó!), et supra glaciem utuntur, rotas non habet, sed trahitur.
- 19: Lucret. VI. 850: „Esse apud Hammonis fanum *fons* luce diurna Frigidus, et *calidus* nocturno tempore fertur.
- 20: Plin. 36. 34. 1: *sulphureus odor*
- 21: Ovid. 3. Met. 407: illimis *nitidis* argenteus *undis*. A 4. strófa megírásához tehát Janus felhasználta Ovidius ezüstös forrásának a képét, amelyben Narcissus nézegette magát, valamint Lucretiustól a Hammon-forrás jellemzését.
- 26: Hor. Sat. II. 6. 61: *veterum libris*
- Cic. 3. Fin. 2: „Cato quasi heluari *libris*, si hoc verbo in tam *clara* re utendum est, videbatur.
- 27: Servius megjegyzése Verg. 4. Aen. 143. sorához:
„Patereus Apollo ita dictus a cultu speciali, quo eum *Patara* prosequabatur, ubi et templum et oraculum celebre, unde responsa ille dedisse fertur sex mensibus *hiemalibus*, *reliquis* sex mensibus in insula Delo.”
- 27: Verg. Aen. I. 15–16: Karthago . . . *quam* Juno fertur terris *magis* omnibus unam posthabita *coluisse* Samo.
- 28: Catull. 3. 5: quem *plus* illa oculis suis *amabat*.
- 32: Tibull. 3. 5. 11: *sacrilegos* templis admovimus *ignes*.
- 33: Lucret. I. 740: Principiis tamen in rerum fecere *ruinas*; 747: facient pausam (non) stare *fragori* (corporum).
- 34: Verg. Aen. II. 362: *dominata per annos*
- 35: A „latere” ige kétszer szerepel a versben; először sub + abl. vonzattal, majd puszta ablativusszal. Az elsőre a következőknél találunk példát: Verg. 4. Aen. 582: latet sub classibus aequor; Cic. 12. Phil. 7: „Quoniam sub nomine pacis bellum lateret.” Liv. 34. 9: „Latere sub umbra Romanae amicitiae.” Puszta ablativusszal használja Hor. Epod. 9. 19: Naves latent portu; valamint Vergilius: pestis enim tacitis latet aspera silvis.
- 35: Synecdoche alkalmazásával a költők a „polus” szót „égbolt” értelemben használják: Verg. Aen. III. 585/6:

- nam neque erant astartum ignes, nec lucidus aethra siderea *polus*, *obscuro* sed nubila caelo.
- 37: Vergilius: arma rutilare vident; Tacitus: arma rutilantia
- 38: Martialis: 5. 25: hasta *belligera*; Ovid. 3. 534: *belliger* ensis.
- 39–40: A „splendida sepulcra” kifejezés mindkét tagja megtalálható Catullus 64. költeményében: 368: alta *sepulcra*; 46. sorában pedig: „tota domus gaudet regali *splendida* gaza.” Verg.: „at domus interior regali *splendida* luxu.” (Aen. I. 637.) Ennek a vergiliusi sornak a felhasználásakor tehát az történt Janusszal, amit kigúnyolt egyik tanulótlársa esetében (Epigr. I/201): „furaris iam praefurata Maroni”, azaz: Marotól lopsz olyan kifejezéseket, amelyeket már Maro is úgy lopott előzőleg; jelen esetben Vergilius Catullustól kölcsönzött! Janus Catullus 64. számú epyllionját többszörösen is felhasználta: a Janus versének 4. sorában szereplő „linquere” ige hatszor is előfordul az epyllionban.
- 40: Florus: 1. 8. 3.: „Cum humore continuo Cumanus Apollo (a szobra) *sudaret*. Cic. 2. Divin. 27: „deorum *sudasse* simulacra.” Verg. Aen. II. 172/3: salsusque per artus *sudor* iit.
- 40: Verg. 4. Georg. 384: ter *liquido* ardentem perfudit *nectare* Vestam.
- 41: Propertius: Lib. III. 21. 14–16:
iam liquidum nautis aura *secundat* iter.
Romanae turres et vos *valeatis*, amici,
qualiscumque mihi *tuque*, puella, *vale!*
- 41: Verg. 1. Georg. 18: Adsis, o Tegeaeae, *favens!*
- 41: Verg. Aen. III. 36: *rite secundarent* visus omenque levarent.

Hopp Lajos

AZ „ANTEMURALE” PUBLICISZTIKÁJA BÁTHORY TÖRÖKELLENES TERVEINEK KIALAKULÁSA ELŐTT

A történelmi és társadalmi tudat különféle formáiban megnyilatkozó „antemurale” gondolat és sorsközösség sokszínűen tükröződik a Báthory előtti magyar–lengyel „turcica”-irodalom kútjőiben. A „bella turcica” valós alapot szolgáltatott e történetfilozófia tartós időszerűségéhez, politikai irodalmi publicisztikai felhasználásához. A XVI. század utolsó harmadában változatlanul élt az „antemurale” elmélete, jóllehet nem volt mentes a politikai propagandától.* A század folyamán az európai hatalmi harcok s a nemzetközi diplomácia eszközzé és a törökellenes „keresztény egység” fikciójának hangzatos ideológiái szólalmává vált. Az eszmék küzdelmében még ekkor is hatásos fegyvernek bizonyult, szembesülve a megosztott európai hatalmak s keresztény országok reálpolitikai érdekeivel, különös tekintettel a lengyel nemesi köztársaság, a Habsburg császárság s magyar királyság, illetve az erdélyi fejedelemség politikájára.

A Báthory nevéhez fűződő törökellenes tervek kérdéseivel többnyire az 1580-as évek elejétől lejátszódó lengyelországi események kapcsán foglalkoztak. Az erdélyi fejedelem lengyel trónjelöltsége idején vele összefüggésben fölmerült „antemurale” gondolatkör kevesebb figyelemben részesült. A polémikus téma nem csupán politikai porondon, lengyel országgyűlési fórumon került napirendre, hanem a királyválasztási küzdelmet kísérő neolatin és lengyel nyelvű udvari alkalmi költészetben is. Jóllehet az ezzel kapcsolatos elvárások és publicisztikai megnyilvánulások csak előzményei az új király politikáját befolyásoló tényezőknél, mégsem elhanyagolandók a későbbi években fölmerülő törökellenes tervek szemszögéből.

* Vö. Az „antemurale” és a „conformitas” eszméje a Báthory előtti magyar–lengyel hagyományban. Literatura 1983, 160–176.

Előjáróban két korábbi mozzanatra szeretnék röviden utalni. Az egyik az „antemurale” eszméjének feltűnése a lengyelországi szabad királyválasztás korszakát megnyitó 1572–1573-as interregnum alatt. A másik, Báthory korábbi diplomáciai s politikai tapasztalatai hasznosításának lehetősége török és Habsburg viszonylatban. Kezdjük az utóbbival.

Somlyai Báthory István politikai s diplomáciai tevékenysége a század dereka után nehéz időkben kezdődött. A kortárs humanista politikai író szerint az erdélyi fejedelem kiváló férfiút választott, midőn Báthoryt váradi kapitánnyá tette.¹ Kovacsóczyhoz hasonlóan utal erre a késő-humanista történétíró, Bethlen Farkas, hangsúlyozva, hogy II. János akkor bízta rá a váradi kapitányság tisztét, „mikor a legnagyobb éberséggel kellett vigyázni, mert két császárt, a római és a törököt kellett a határoktól távol tartani.”² A gyulafehérvári és a bécsi udvar közti tárgyalásokat a krakkói királyi udvar Zsigmond Ágost (Zygmunt II August) unokaöccse javára próbálta befolyásolni. A Miksa császárhoz küldött Báthory főkapitány követségekor Franciszek Krasinski királyi alkancellár, krakkói kanonok, lengyel békeközvetítő működött mellette. Amikor Báthoryt a császári fővárosban szoros őrizetben visszatartották, s a lengyel király kérésére sem bocsátották szabadon, a lengyel követ leköszönt békeközvetítői tisztéről.³ A Miksa által megkötött drinápolyi béke a század végéig Erdély helyzetét is szabályozta Habsburg s török viszonylatban. A hosszas lengyel békeközvetítés és tapasztalt diplomaták, mint Adam Konarski poznanai püspök közreműködése révén⁴ létrejött kompromisszumos speyeri egyezmény a vitás kérdések rendezéséhez vezetett.

Zsigmond Ágost, aki országát „propugnaculum interioris Europae”-nak mondotta, csúfságnak bélyegezte a „Jagiello-sarj” fejedelmi „zarándoklását” Zimonymál a szultán előtt, de elnézte, hogy János Zsigmond, a bécsi küldöttek tiltakozása ellenére, katonákat toborozzon lengyel földön.⁵ Beszéltek róla, hogy a Jagelló-család kihalása esetén lengyel trónjelölt is lehetne, elsősorban az antitrinitáriusok erőteljes, de kisebbségi pártjától támogatva, az erdélyi fejedelemség s a lengyel választókirályság úniója esetében.⁶ Báthory udvari s országos tiszténél fogva részese volt az erdélyi politika alakulásának.

A török fenyegetés és a hódoltsággal érintkező területeken folyó harcok változatlanul időszerűvé tették az „antemurale” gondolatát. Szigetvár ostroma után Marcin Bielski a vergiliusi szólással példázódik: ha ég a szomszéd háza, a tűz a mellette levőt is elenyésztheti... — céloz Magyarországra.

¹ *De laudibus illustrissimi Stephani Batorei de Somlío creati vaivoadae Transsilvaniae... oratio.* Venetiis 1571. OSzK Apponyi gyűjt. 443. sz. KOVACSÓCZY Farkas, *Báthory István dicsérete.* Ford. NOVÁK J., *Erdély öröksége* II. Kiad. MAKKAI László, bev. CS. SZABÓ László. Bp. [1941] 8.

² *Báthory I. uralkodása Bethlen Farkas XVI. századi erdélyi történetéből.* Ford. SZILÁGYI J. in. *Historia de rebus Transylvanicis* II. Cibinii 1782 és *Erdély öröksége*, II. 20.

³ *Humanista történétírók.* Válog. szerk. jegyz. KULCSÁR Péter. Bp. 1977, 717, 732–736, 807–809, 815–817, 822–823; *Historia dyplomacji polskiej.* Tom I. Potowa X w. — 1572. Pod red. M. BISKUPA. Warszawa 1982, 683, 691, 713–716, 723, 792; Janusz PAJEWSKI, *Węgierska polityka w połowie XVI. w. (1540–1571).* Kraków 1932, 65–181, 190–192; *Acta poselskie i korespondencje Franciszka Krasinskiego 1558–1576.* Zebr. i opr. I. Janicki, wyd. W. KRASIŃSKI. Kraków 1872, 11–14.

⁴ PAJEWSKI, 217, 228; R. ZELEWSKI, *Organizacja koronnej służby dyplomatycznej za Zygmunta Augusta.* in *Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku.* Pod red. Z. WÓJCICA. Warszawa 1966, 107, 114, 134; *Humanista történétírók*, 851, 907, 967–971; P. PIASECKI (Piasecius): *Chronica gestorum in Europa singularium recentiorum.* Cracoviae 1648, 47; Hdp I, 598, 691–692; Józef GIEROWSKI, *Historia Polski, 1505–1764.* Warszawa 1982, 106–110, 128–129.

⁵ PAJEWSKI, 185; Jadwiga SOKOLOWSKA, *Il mito barocco dei valori nazionale della cultura polacca.* in *Barocco fra Italia e Polonia.* A cura di Jan Ślaski. Warszawa 1977, 258.

⁶ *Datum 1566 julius–szept. Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (Monumenta Comitatalia Regni Transsilvaniae). Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp. 1876, II, 264–265; vö. hozzá SZÁDECZKY Lajos, *A Habsburg-ház lengyel királyságra-törékvése a XVI. században.* Erdélyi Múzeum 1892, 35–49, 110–127; GÁSPÁR G., *Az erdélyi fejedelmek törékvései a lengyel trónra.* Debrecen [1946].

„Az egész kereszténységnek pajzsa volt Európában, de a vigyázatlanság s a keresztény urak belső harcai miatt féreg áldozata lett ez az aranyalma, bánatára és kárára az egész kereszténységnek.”⁷ A lengyel költő szemével látott, három részre szakadt ország sorsát váratlan fejlemények terelték új irányba.

Az egyik esemény a lengyelek által „Jagiello-ivadék”-nak, a történeti énekszerző Valkai genealógiai énekében az Árpád-ház vér szerinti sarjának tartott erdélyi fejedelem halála. Nem valósult meg atyja egykori udvari szekretáriusának, Verancsis Antalnak, a gyermek János Zsigmondról szerzett humanista dicsőítő versének költői jóvendölése: őbenne látta a Mátyás-örökség megújítóját, aki helyreállítja Magyarország egységét és békéjét.⁸ A történelmi feladat utódjára maradt Erdélyország a bécsi, lengyel s török diplomáciában járatos váradi főkapitányt, a császári fogságból szabadult Báthory Istvánt választotta fejedelmévé, Miksa császár ellenjelöltjével, Bekes Gáspárral szemben, a lengyel király és a török szultán követe jelenlétében (1570). A Báthoryt erdélyi hűbéresének jelölő portai fermánt – jelképesen – csak a gyulafehérvári fejedelmválasztást követően bontották föl. Majd egy titkos tanácsülésen Báthory – elődjéhez hasonlóan – hűségeskütt tett I. Miksa királynak.⁹ A török viszont szultáni athnámében ismerte el Báthory fejedelemsége örökletessé átételét.

Mind a magyarok, mind a lengyelek számára emlékeztetéssé vált a Zsigmond Ágost halálával a Jagelló-ház fiági kihalását (1572) követő és a szabadkirályválasztás korszakát megnyitó lengyel trónutódlási küzdelem.¹⁰ A gyülekező trónjelöltek között Habsburg főherceg, svéd, orosz és francia jelöltek voltak. A franciák jellemző módon akkor tüntettek Lengyelország „antemurale” hivatásának elismerésével, amikor lengyel követség ment az esélyes trónjelöltért Franciaországba. A törökkel szövetséges IX. Károly királyi öccsét, Henri de Valois-t köszöntő követek ezt olvashatták a tiszteletükre készült barokk diadalkapu feliratai között: „Poloniae, totius Europae adversus barbarorum nationum . . . firmissimo propugnacolo . . .”¹¹

⁷ M. BIELSKI, *Sprawa rycerska (1569)*; politikai satírójára, a Sen majowy (1566 körül, Szigetvár ostroma után) a turcikák sorába tartozik; WALDAPFEL József, *Magyarország sorsának XVI. századi lengyel visszhangjához*. EPhK 1940, 204; Julian KRZYŻANOWSKI, *Historia literatury polskiej*. Warszawa 1966, 118; Juliusz Nowak-DŁUŻEWSKI, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce*. (Czasy zyguntowskie). Warszawa 1966, 292–300, 395–396, 398.

⁸ Az utolsó Szapolyai elhunytával, János Zsigmond anyja, Izabella királyné mellé került a fehérvári templom sírboltjába; május 23-i temetésén előkelő lengyelországi udvari küldöttség képviselte a királyt, köztük Mikotaj Mielecki podoliai palatinus és titkára, Jakub Woroniecki. *Humanista történetírók*, 981–983; a lengyel királyi családdal kapcsolatos végrendeletéről, i. m. 987, 994–996; lengyel motívumokra is utaló munkák: VALKAI András, *Az magyar királyoknak eredetéről és nemzetségekről* (1567); FORGÁCH Ferenc, *De statu reipublicae Hungaricae Ferdinando, Iohanne, Maximaliano regibus ac Iohanne Secundo principe Transsylvaniae commentarii* (1568–1575 között); HÓMAN Bálint és SZEKFI Gyula, *Magyar történet III*. Írta SZEKFI Gy. Bp. 1935, 309; *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. I. 283, 394, 403, 426, 494.

⁹ SZEKFI, III, 309–310; *Humanista történetírók*, 988–991–993.

¹⁰ *Humanista történetírók*, 1036. „Zsigmond Ágost lengyel király meghalt: véle sírba szállt a Jagiello család...” – jegyezte föl utolsó XXII. könyve végén Forgách; R. HEIDENSTEIN, *Rerum polonicarum ab excessu Sig. Augusti lib. XII*. Frankofurti 1672; M. SERWAŃSKI, *Henryk Walezy w Polsce*. Kraków 1976; J. PAJEWSKI, *Turcja wobec elekcji Walezego*. Kraków 1933; Wincenty ZAKRZEWSKI, *Po ucieczce Henryka*. Kraków 1878, 396–398; Hdp I, 711; GIEROWSKI, 110–112.

¹¹ SOKOŁOWSKA, 258; KOVÁCS Endre, *Magyarok és lengyelek a történelem sodrában*. Bp. 1973, 126; *Historia dyplomacji polskiej*. Tom II. 1572–1795. Pod red. Z. Wójcika. Warszawa 1982, 120–121, 147; P. SKWARCZYŃSKI, *Rokowania-polsko-litewsko-francuskie w Polsce i Paryżu w 1573 r.* Etap końcowy. in. *Teki Historyczne Londyn 1954*, t. IV; *Diariusz poselstwa polskiego do Francji po Henryka Walezego w 1573 r.* Ed. A. PRZYBOŚ i R. ŻEŁOWSKI. Wrocław 1963, 109; M. SERWAŃSKI, *Henryk Walezy w Polsce*. Kraków 1976, 113.

A török kérdés már ebben az első lengyel királyválasztási küzdelemben is fölmerült a politikai irodalmi publicisztikában. A Habsburg trónjelöltség érdekében terjesztett írások között a *Dialogi de regis Poloniae electione* Dudith András (Peregrinus) nevéhez fűződő dialógusok¹² célzatához hasonlóan foglal állást a *Rozmowa Lecha z Piastem, napominająca swych obywatelów, jakiego pana maja sobie i królestwu temu obrac* anonim szerzője is.¹³ A külföldi trónjelöltek ellen szólva, különösen a francia hitelét igyekszik rontani azzal, hogy királyai a törökkel paktálnak:

Turkom, nie krześcijanom, rad przymierze chować,
Zaczym Turek ich państwa pod moc swą hołdował.

A Habsburgok ellenben vitézül oltalmazták a birodalmat a törökkel szemben, s ha szemükre vetik, hogy Szigetet (1566) veszni hagyták, ez csak a török roppant túlereje miatt történt; igaz sok adót szednek az alattvalóktól, de ezt a hadak fenntartására, az országnak a török elleni védelmére fordítják. Az alattvalók inkább adóznak, mintsem elszenvedjék a kegyetlen török rabságot:

Gdyż [mu] jego poddani podatki dać wolą,
Aniż okrutną cirpieć turecką, niewolą.

Piast a Lech meggyőzését szolgáló párbeszédben kifejti, hogy a Habsburg jelölt megválasztása esetén Lengyelország biztonságot nyerhet a birodalomtól; a törökkel fenntarthatja a mindaddig érvényben levő szövetségét.

A francia jelöltet Henri de Valois-t támogató Jan Dymitr Solikowski *Rozmowa kruszwicka* c. dialógusában¹⁴ Mazur (Gość) és Piast párbeszédében ellenkező érvek kerülnek szóba. Zsigmond Ágost volt titkárának szerzeményében a törökről folytatott politikai eszmecsereben az is elhangzik, hogy a törökök szeretnék, ha a lengyelek a francia király fivérént választanák maguknak; az ország megvédi magát, hiszen a lengyelek harci erényei a törököket is csodálatra készítették, ismerik a lengyel nemzet régi vitézségét és lovagi bátorságát.

Elsősorban a francia trónjelöltség elleni megnyilatkozás jutott érvényre az *Illustrium aliquot Germanorum carminum liber de immanissima miseranda Christianorum laniena ab impiis et crudelissimis Galliae tyrannis. Lutetiae Parisiorum 1572.* gyűjteményes kötetben.¹⁵ Amíg az ún. Szent Bertalan éji vérengzések taglalása az elvakult franciák kegyetlenségét hivatott érzékeltetni, a lengyel trónjelölt atyja, II. Henrik és Szulejmán szövetségét földidéző pamflet a pogány törökkel folytatott francia üzemek leleplezésére törekszik. Az „antemurale” jegyében megújult politikai publicisztika ez idő tájt francia és ausztriai szemszögből élesztette a polémiaát a lengyel trónjelöltség kérdésében, amely végül francia sikerrel végződött. III. Henryk Walezey koronázásán a fejedelmi kancellár, Forgách Ferenc képviselte urát.

A két év múlva bekövetkező második lengyel királyválasztási menetben Solikowski „secretarius regius” a trónjelöltek kibővült körében tájékozik a varsói konvokáció (október 3.) és a választási

¹² *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*. Wydał: Jan CZUBEK. Kraków 1906, 665–704; J. N. DŁUŻEWSKI, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce pierwi królowie elekcyjni*. Warszawa 1969, 23, 202.

¹³ *Pisma polityczne, i. m.* 37–58; *Okolicznościowa poezja polityczna, i. m.* 24–25.

¹⁴ *Pisma polityczne*, 466–490; *Okolicznościowa poezja polityczna*, 27–29, 203–204.

¹⁵ *Una cum epicedis et epitaphis*. Wilno 1573. *Okolicznościowa poezja polityczna*, 30–31, 204. J. N. DŁUŻEWSKI szerint a gyűjtemény a Lengyelországba érkező ausztriai követség ösztönzésére készült, s a varsói választás előtt jelent meg; utal arra, hogy emlékezett az Öreg Zsigmond idejében kiadott törökellenes epigramma gyűjteményre (Pannoniae luctus), amelynek keletkezése szintén a német császári érdekekhez fűződött.

terminus kihirdetése (november 7.) közötti időszakban a *Komornik a Burmistrz* c. újabb dialógusában. „Különösen érdekes számunkra – hangsúlyozza Dłużewski –, hogy a lengyel politikai irodalomban először tűnik föl az erdélyi Báthory István trónjelöltsége, ami Solikowski szerint politikai veszélyekkel jár, mivel a fejedelem a török hűbérese.”¹⁶ Az udvari embereket beszélgető „veterán” publicista számol Báthory trónra kerülésének lehetőségével, de fél a Portától való függőségétől. A vita ezúttal Habsburg s erdélyi magyar vonatkozásban bontakozott ki a III. Henryk Walezey lemondását követő királyválasztási kampányban.

A szabad királyválasztás jogával élő lengyel s litván nemesi arisztokrácia és köznemesség immár másodízben bocsátkozott választási harcba. Éppen ez idő tájt történt, hogy Miksa császár és a közben hatalomra került III. Murád szultán megújították a drinápolyi békét. A Porta a lengyel–török béke meghosszabbításának ígéretét is elhintette 1575 tavaszán Andrzej Tarnowski királyi komornik követségekor, ha a császári és cári trónjelölteket távol tartják a lengyel koronától; tudatta azt is, hogy legszívesebben a svéd királyfiak vagy a lengyel főurak közül látna valakit a lengyel trónon, vagy pedig az erdélyi fejedelmet.¹⁷ Ezalatt Báthory a kerelőszentpáli győztes csatában végleg felülkerekedett a császárbárát Bekes-párton, s fejedelmi hatalmát megerősítve, a Porta hallgatolagos beleegyezésével, maga is elküldte követeit a lengyel királyválasztó gyűlésbe.

A hosszúra nyúlt interregnum alatt, de még a titokban Franciaországba távozott király visszatérésére adott 1575 májusi határidő előtt, Jan Kochanowski *Ad Concordiam* c. IV. ódájában belső egyetértésre (*Do Zgody*), az ország védelmére és politikai cselekvésre hív föl a Lengyelországot veszélyeztető külső ellenség, a tatár s a török támadás ellen.¹⁸ Az október 3-i varsói konvokációra írt (*Na zjazd warszawski*) latin ódájában a költő már az őszi podóliai tatár becsapás hatása alatt szinte pártatlan szemlélként várja az új király, a császár vagy Báthory megválasztását.¹⁹

Musarum et clari cultor Apollinis,
Caesarne imperitet Sarmatiae potens,
An fortem maneas sceptri Batoreum,
Non sum sollicitis nimis.

Sok gond vár az új lengyel királyra; az unitárius költő közülük a politikai, katonai, gazdasági feladatokat és erkölcsi teendőket emeli ki. A török által a délkelet-lengyelországi határvidékre bocsátott tatárok betörése az „antemurale” gondolati, elméleti, publicisztikai problémakörét az ország védelmének időszerű, sőt sürgető problémájaként állította a királyválasztási polémiák előterébe. A lengyel politikai költészetben tükröződő tatár–török veszedelemről szóló költők M. Strykowski,²⁰ B. Paprocki,²¹ s a már említett J. D. Solikowski és A. Trzeciecki közül az utóbbi kettő foglalkozik Báthoryval decemberi megválasztása előtt.

¹⁶ *Pisma polityczne*, 643–654; *Okolicznościowa poezja polityczna*, 53, 57–58, 73, 89. „Specjalnie interesuje nas pojawiająca się po raz pierwszy w naszej literaturze politycznej kandydatura ks. siedmiogrodzkiego Stefana Batorego, według autora niebezpieczna politycznie, ponieważ książę jest hołdownikiem tureckim.”

¹⁷ J. PAJEWSKI, *Turcja wobec elekcji Batorego*. Kraków 1935, 5; uő. i. m. 1933, 9; Hdp II, 15, 122.

¹⁸ *Okolicznościowa poezja polityczna*, 67–68, 210; Jan KOCHANOWSKI, *Utwory łacińskie*. Warszawa 1953, 232–233, *Do Zgody przekł.* Juliana EJSMONDA; *Dzieła wszystkie*. Warszawa 1984, t. III. Oda Ad Concordiam.

¹⁹ KOCHANOWSKI, *Utwory łacińskie*, 236; *Dzieła wszystkie*, t. III.

Mało się troszczyć, kapłan Muz i Apollina,
Zali sarmacką ziemię weźmie we władnie
Potężny cesarz, czy dzielnemu Batoremu
Sceptrum się nasze dostanie...

Andrej Trzeciecki 1575 késő őszén kiadott, „ama híres hősnek, somlyói Báthory István erdélyi fejedelemnek” ajánlott munkájában két verset is szentelt neki.²² Az előző választáskor a francia trónjelöltet ajánló költő most „erős uralkodót” remél Báthory személyében, akinek a kerelőszentpáli döntő ütközetben aratott győzelméhez gratulál alkalmi versében, s reményét fejezi ki, „hogy Báthory vezérletével véget lehet vetni a váratlan és nagy pusztítással járó tatár támadásoknak, de – fűzi hozzá mai méltatója – reményei talán túl vérmesek, amikor megjósolja, hogy *majd maga a török is... reszketni fog fegyvereitől* – ez Báthory István uralkodásának kezdetén (amikor is török támogatással került a lengyel trónra) még teljesen valószínűtlennek látszik.²³ A korainak tűnő jóslat realisabb megítélést nyer, ha a közvetlen előzmények, a turcica-irodalom által is jelzett lengyelországi veszélyes háborús helyzettel összefüggésben szemléljük. S még érthetőbbé teszi verse szövegét, ha figyelembe vesszük, hogy Trzeciecki a Báthory trónjelöltséget támogató politikai szónok, Piotr Zborowski pártfogoltjai közé tartozott. Az *O herbie sławnej rodziny Batorych*, a Báthory címerre írt kis disztichonos versében Trzeciecki a korabeli ismert sztereotípiákhoz hasonlóan fogalmaz. Krisztus őrző nélkül maradt nyáját farkasként háborgató „vérszomjas török és más barbár ellenség” legyőzőjére fog találni Báthory személyében; miként a fejedelem ősei hajdan legyőzték a farkasokat, a Báthory-család meg tud küzdeni velük. Az Istenhez fohászoló költő óhaja, „őrizze meg ezt a családot *Christiacis... terris*, a keresztény országok számára.²⁴ A lengyel trón várományosát, Báthort dicsőítő nyolcsoros címerdíszítő epigramma alap gondolata ellenérvül is felfogható a Solikowski által kifejezett aggodalommal kapcsolatosan, illetve az erdélyi fejedelem lengyel trónjelöltsége elleni hangulatkeltésben.

Az erdélyi követség megérkezése után Blandrata György írásbeli oratóója 1575. november 15-én került a varsói szejm elé; majd nov. 25-én Berzeviczy Mártonnal, Báthory teljhatalmú követével együtt előszóval adták elő beszédüket a királyválasztó diéta előtt.²⁵ Az „antemurale” eszméje ékesen nyilvánul meg ebben a történelmi értékű dokumentumban. A lengyel rendek üdvözlését követően az erdélyi szónok a dicső Sarmatiát a keresztény Európa védfalának nevezi: „*Respublica christiana, cuius, murus aeneus est Sarmatiá.*” A magyar és lengyel rendek történelmi hivatását, a két ország sorsát, jelenét és múltját, érdekközösségét és szomszéd viszonyait párhuzamba állító „*murus aeneus*”, a humanista szónoklat tudatosan hangzottatott történetfilozófiai mondanivalója. Realisabban csengett, mint a távoli franciák esetében, hiszen nemcsak elvi, hanem időszerű, hasonló történelmi körülmények szülte gondolatot jelképezett. Báthory védelméül is szolgált a rosszhiszemű beállítással szemben, mintha ő János Zsigmond engedékeny törökbarát politikáját folytatta volna, és a török alattvalója, „*mancipium turcicum*” (török rabszola) lenne, amit ellenfelei, s főleg Dudith és császári s magyar

²⁰ Maciej STRYJKOWSKI, *O wolności Korony Polskiej i W. Ks. Litewskiego a o srogim zniewoleniu inszych królestw pod tyrańskim jarzmem tureckim, o rokoszu niniejszego tyrana tureckiego Amurata i wszystkich królów domu Ottomanów krótki a skuteczny wywód, tudzież którym by sposobem ta zła moc pogańska ukrócona być mogła.* Kraków 1575; *Okolicznościowa poezja polityczna*, 71–72, 211.

²¹ Bartłomiej PAPROCKI, *Historia żalosa na prędkości i okrutności tatarskiej a o srogim mordowaniu i popsowaniu ziemie ruskiej i podolskiej, które się stało księżycza października roku 1575.* Kraków 1575; *Okolicznościowa poezja polityczna*, 71, 74, 211.

²² *Silvarum Liber Tertius.* Cracoviae [1575], vö. GÖMÖRI György, *Báthory István lengyel király alakja a korabeli költészet tükrében.* in *Hungaro-Polonica.* Emlékkönyv Wacław Felczak 70. születésnapjára. Budapest 1986, 44.

²³ GÖMÖRI, *i. m.* 45; A TRZECIESKI, *Carmina.* Wiersze łacińskie. Red. Jerzy KRÓKOWSKI. Wrocław 1958, 283–284.

²⁴ GÖMÖRI, 44–45, 54; TRZECIESKI, 283 („*More lupi quia Turca rapax et quilibet hostis*) Barbarus in Christi perfurit acer oves” – a költői ötlet szerint „helyénvaló, hogy farkasfogak legyenek a Báthory-címerben”); *Okolicznościowa poezja polityczna*, 178, 235. A hazai hagyomány szerint a Báthoryak címerében sárkányfogak voltak.

²⁵ SZÁDECZKY Lajos, *Báthory István lengyel királyválasztása.* Bp. 1887. 316–318.

királyi követtársai terjesztettek²⁶ az erdélyi fejedelemről. Az „antemurale” ideológiája hatja át a lengyel rendek meggyőzésére szánt szónoklat további részeit, amelyek Báthory politikai ajánlatai mellett a két nemesi államszervezet alkotmányjogi analógiáiból, a rendi szemlélet-politikai tényezőinek hasonlóságából és vallási, valamint hadászati természetű megfigyelésekből táplálkozó gondolatokat tartalmaznak.²⁷ Az oratio a „conformitas” barátságot formáló elemeit nemcsak felsorolja, de hajdani politikai hagyományokat is emleget: „Mindkét nemzet szokásai, törvényei, élet- s viseletmódja hasonló; fegyverzete, hadszervezete, vallása, szabadsága és társadalmi életük egyenlő, összekötöttségük régi: ezért voltak eddig is közös királyaik, ezért lehetnek a legkönnyebben szövetségben s egymásnak segélyére.”²⁸ Az erdélyi fejedelmi kancellária által gondosan kidolgozott oratio a királyválasztás első menetében nem hatott a lengyel mágnások többségére.

Decemberben Piotr Zborowski krakkói várnagy által tartott választói beszédben kitar Báthory mellett: „... mértéktartóan megfontolva, úgy vélem, az lesz a legjobb döntés az állam számára és az lesz nekünk a legalkalmasabb uralkodó, aki... a lehető leginkább megközelíti a legjobb uralkodó eszményét... Ilyenfajta ember senki jobb nem jut eszembe (ha ésszerűen ítéljük meg), mint Erdély Nagyságos Fejedelme. Mert noha a svéd király javára is fel lehet hozni valamit... ezt a javaslatot már korábban elvetettük... A legfőbb és rendkívüli figyelem Erdély Nagyságos Fejedelmét illeti meg... méltó erénye miatt, és különleges lelki adományokkal bír... hogy parancsoljon; igazságos és nem részrehajló, életmódja mértéktartó, a hadviselésben járatos, amiről már sok híres tettében ténylegesen bizonyosságot tett... Ha őt uralkodóvá választanánk, biztosan nem kellene félnünk a szabadságjogok semmiféle korlátozásától, sőt úgy vélem, hogy ő szabadon megválasztva, és általunk ilyen tisztésre méltatva, minden erejével azon lesz, hogy necsak várakozástoknak feleljen meg, hanem dicső tettekkel örök hírnevet is szerezzen magának... s itt rátér a hadakozásokra, elsősorban a törökellenes harc lehetőségére – Bizonyára ha nekünk valaha is háborúznunk kellene a törökkel, nem lehetne olyan vezért találni, aki nála kiemelkedőbb és a török ügyekben, valamint az ilyesfajta háború viselésében tapasztaltabb, s aki azt a népet, amelyen uralkodik, erre a háborúra inkább felkészítette; nem a szomszédos Oláhországból, hanem éppen a Duna felől – a török terjeszkedés sarkpontjától –, határainktól távolról várható a háború. A törökkel pedig, ameddig csak akarja, biztos békét tud fenntartani: mert az leginkább az ő támadásától tart, nehogy ily' erős hadsereget maga ellen lázítson, vagy hogy ellene másokkal szövetkezzen. A háborút pedig nem rögtön megválasztásának kihirdetése után (ahogy erre mások [ti. a német császár és a cár] kényszerülnének) kellene viselnie, mikor mi még nem vagyunk rá felkészülve. Mihelyt azonban alkalmasnak fog látszani, miután elsőként megszilárdította az állam helyzetét s mindenki felkészült, továbbá megvan a kölcsönös egyetértés a többi keresztényekkel (ha egy ilyesfajta szövetség ugyan valaha is létrejöhet). Sőt, vagy egyedül a muszkával: az oláhországi és a moldvai vajda teljes mértékben lekötöleztette – keresvén valakit, aki szabadságukat kivívja.

Ha pedig az elveszett (területek) visszaszerzésére háborút indítanánk a muszka ellen, nem tudom ki lehetne ennél a királynál alkalmasabb, nemcsak azért, mert harcias, hanem mert ráadásul a pénznek is bővében van, mivel az uralma alatt álló területekről nem csekély jövedelme származik...

Két hátrányt látok csak, amelyeket ezen javaslat ellen fel lehetne hozni. Először is, hogy nyelvünket nem ismeri, s ez nagy nehézségnek látszik... Egy másik hátrány is mutatkozik: az, hogy Erdélyben a töröknek adózik, ebből vonják le azt a következtetést, hogy királyságunk igen megalázó helyzetbe kell jusson; először is tekintetbe kell venni, hogy nem ő vezette be azt, ez a helyzet más

²⁶ Pirnát Antal szíves közlése a készülő Dudith-levelezésből; Piasecki is említi, hogy „Austriaci habuerunt fautores in Electione Regis contra Stephanum. I. m. 3; *Okolicznosciowa poezja polityczna*, 1969, 89–96.

²⁷ SZÁDECZKY, i. m. 1887, 316–317–318.

²⁸ SZÁDECZKY K. L., *Lengyel–magyar vonatkozások a történelemben*. Budapesti Szemle 1915, 162. k. 208; VERESS Endre, *Báthory István király* (Terror hostium). Bp. 1937, 40; vö. DIVÉKY Adorján, *A magyar–lengyel érintkezések történelmi tanulságai*. Bp. 1937, 16; és *Hongrie et Pologne*. Nouvelle Revue de Hongrie 1937, I, 499.

bűne folytán adódott elő, már így találta ezt, amikor szabad választás útján megválasztva trónra lépett és egyáltalán nem tudta elkerülni azt. De csodálom, hogy szemére vetik, míg a német-római császár jelölésekor a legtöbben nem veszik figyelembe és nem róják fel neki ugyanazt, bár ő nagyobb adót fizet és nagyobb költségen vásárolja meg a békét. Mindenesetre emlékszem, hogy mikor a néhai király Konstantinápolyba küldött követségbe, többek között meghagyta, hogy buzgólkodjam az oláh vajdaság helyreállítás ügyében, mégha ugyanazt az adót kellene is fizetni. És bárcsak akár ilyen módon is bizvást könnyebben lehetne hozzánk csatolni ezeket a tartományokat, ezeknek erejét összefogva, alkalomadtán a maga idejében ez a Fejedelem – ki ha ő nem –, mind a mások, mind a saját tartományait ebben a méltóságában, vezetésével, bátorságával és tapasztaltságával, Isten segédelmével felszabadíthatja, leginkább akkor, ha más keresztény uralkodók is lehetőségükhöz mérten melléállnak.”²⁹

Az „antemurale” ideológiája meghatározó eleme a Báthory megválasztásának hírére készült első alkalmi üdvözléseknek. Amikor Jakub Uchański prímás december 12-én Miksa császárt lengyel királlyá nyilvánította, három nap múlva Jan Siennicki királyi titkár, chemli kamarás kihirdette a nemesség jelöltjét, Jagiello Annát, akit Báthory Istvánnak adnak nőül.³⁰ A királynő és Báthory házassága alkalomából írt első versek közül idézhetjük egy anonim szerző lengyel nyelvű művét, *Pieśni nowe o królu polskim, najjaśniejszym niniejszym Stefanie Pierwszym*...³¹ A föltehetőleg 1576 január és május, tehát még a koronázás előtti időszakban írt gyűjtemény Báthorynak szentelt második énekében az új királyt – „książę dzielny”, pochodzący z „książąt węgierskich przesławnych” – a hírneves magyar fejedelmek közül való uralkodónak nevezi. Dicsőség és vitézség övezi őt, mert Isten vele harcol, s már most visszavonja előle kardját a kegyetlen török, s a rabló tatár is meghátrál.

Az „antemurale” eszméjével is összefüggő, Báthory lengyel királlyá választása kapcsán elsőők között keletkezett külföldi üdvözlő versek közé tartozik a kevésbé ismert erdélyi szász Leonard Uncius (Untsch) alkalmi verse.³² Az 1576 első hónapjaiban verselő padovai diák Báthory erényeit dicsérve fordul az ott időző lengyel nemesurakhoz,³³ s velük együtt örül megválasztásának. Igaz lelkületét („pectus amans recti” – „prawość”) és jámborságát („fides ardentissima” – „pobożność”) hangsúlyozza, s bizonyos vádakra célozva, védelmezi az új királyt. A törökkel fenntartott békés viszony nem azt jelenti, hogy „Turcarum hunc vivere nutu” – że żyje „wedle skinienia Turków” (úgy táncol, ahogy a törökök füttyülnek”).

A lengyelországi királyválasztási küzdelemben a bécsi propaganda a Szentszék által támogatott Habsburg trónjelöltség mellett s Báthory ellenében Rómában nemcsak azt terjesztette, hogy erdélyi

²⁹ *Oratio Petri Zborowski „de rege Poloniae eligendo, et quod Stephanus Báthory princeps Transylvaniae sit eligendus”*. Impr. Wölg. Bethlen Hist. II, 394 (részben kiadva) és Pray Coll. R. T. H. 58, 100–103. Bp. EK Litt. orig. 134. P. Zborowskihoz vö. Relatio Blandratae ad Stephanum Báthory principem Trans(silvaniae) ex comitiis generalibus varsoviensibus. Impr. G. PRAY, *Epistolae procerum Regni Hungariae*. Posenii 1806, t. III. p. 195. (Hev. Coll. LXVIII. 503–506.)

³⁰ *Okolicznosciowa poezja polityczna*, 89; SZÁDECZKY, *i. m.* (1887, 198–224, 320–322; Joachim BIELSKI, *Istulae convivium in nuptiis Stephani regis Poloniae et Annae reginae Poloniae*. Kraków 1576. KOVÁCS, 127; GIEROWSKI, 112–113.

³¹ *Pieśni nowe o królu polskim, najjaśniejszym niniejszym Stefanie Pierwszym, Wielkim Księciu Litewskim, Ruskim, Pruskim, Mazowieckim, Żmudzkiem, Lifflandzkim, Kijowskim, Wotyńskim, Podlaskim... a Wojowodzie z łaski Bożej Siedmiogrodzkim*. Wespółek i o królewskiej Jej Mości z łaski Bożej królowej Polski. Z winszowaniem im szczęśliwego panowania na czasy długię. (Hely és év nélkül.) *Okolicznosciowa poezja polityczna*, 89–93, 215.

³² *Leonhardus Uncius Poematum libri septem de rebus ungaricis* (Siedem ksiąg epickich o sprawach węgierskich). Kraków 1579. A Rómában 1578-ban Báthory Istvánnak és Kristófnak ajánlott verses mű, amely Attilától Mátyás királyig éneklí meg a magyarok történiáját, egy Báthorynak szentelt verssel zárul. *Okolicznosciowa poezja polityczna*, 95, 215; GÖMÖRI, 45.

³³ A padovai lengyel diákok: Z. és H. Ossoliński, J. Siennicki, J. Dorohostajski; GÖMÖRI, 54; *Okolicznosciowa poezja polityczna*, 96.

fejedelmként a török szövetségese és hűbérese volt, hanem hitének ingatag voltával és az unitáriusokkal kötött szövetekezéssel is vádolta. De a római magyar jezsuiták között éles tollú védelmezője akadt Szántó (Arator) István személyében, akivel még bécsi fogsága idején ismerkedett meg. A lengyel királynak címzett s kéziratban – V. Sirletto bíboros révén – a vatikáni főpapi körökben terjesztett episztolájában szép jellemzést adott Báthory emberi s uralkodói erényeiről. S ha mint erdélyi fejedelem a törökkel szövetségre lépett... „a »legkeresztényebb« francia királyok, Lengyelország uralkodói és a velencei köztársaság is több ízben tették ugyanezt. Pogányokkal szövetséget kötni meg van engedve, ha az nem irányul katolikus uralkodók ellen...” Igaz, óvja Blandratától, s bízik bölcs ítélőképességében. „Báthory lengyel királlyá választása fölött egyaránt örvendezhet Lengyelország, Erdély és Magyarország, a katolikus egyház és különösen a Jézus-társaság...” fejezi be az episztolaíró.³⁴

Az „antemurale” Báthory-ellenes publicisztikai felhasználására jellemző például kínálkozik a gdański hadjárat idején (1577) keletkezett satirikus hangvételű *Der polnische Verstand* (Polski rozsądek). A Lengyelországtól való teljes politikai függetlenségéért küzdő város Miksa császár lengyel trónjelöltségét támogatta, s nem ismerte el Báthory királlyá választását. 1576 júniusában hűségét nyilvánította a német-római császárhoz, míg Báthoryval alkudozásokba kezdett királlyága elismerésének föltételeiről. Az anonim szerző legfőbb vádjá a lengyel királlyal szemben, hogy megegyezett a törökkel; a lengyelek fölkinálták neki a trón betöltését:

Nach dem haben sie den Bator
Aus Siebenbürgen gesund
Zu einem Gubernator
Wol in das Polner Land.³⁵

A töröknek ezáltal könnyebbé vált a dolga, hogy Lengyelországon keresztül a császári birodalomba jusson – ami részben a XVI. századi turcica-irodalomból ismert propagandisztikus formula³⁶ fölelevenítese és a Báthoryról terjesztett mendemondák vegyítése. E paszkvillusra válaszolt Joachim Bielski *Satira in quendam Dantiscanum* (Satyra na pewnego gdańszczanina) és *Proteusz* c. versében.³⁷

1579 elején Báthory követségbe küldte Łukasz Podoski gnieźnoi prépostot II. Rudolf császárhoz a régi szerződés megerősítése végett. Az 1578. december 30-án kelt követi utasítás egyik pontja szerint a király törökellenes védelmi szövetség megkötését ajánlotta azzal a kikötéssel, hogy ez titkos megállapodás legyen.³⁸ E lépés után Báthory hajlandónak mutatkozott volna a XIII. Gergely pápa által ösztönzött ligába történő belépésre, aminek érdekében a pápai diplomácia közvetítőként tevékenykedett a császár és a cár, illetve Báthory között.

A livóniai háborúk megéneklői közül azért említjük B. Paprocki *Wesele bogin z szczęśliwego zwycięstwa i z fortunnego przyjachania króla polskiego Stephana z ziemie moskiewskiej do państw Jera. w roku 1580.* versciklusát, mert az oroszok elleni hadi sikerek kapcsán rátér a török témára. Urania és Talia színrelépésében az előbbi úgy véli, hogy Báthory:

³⁴ Az 1576. szeptember 13-i keltezésű episztola szövege benne van a *Historia Seminarii Ungarici, scripta per Stephanum Aratorem Pannonium anno 1579 mense julio...* c. munkájában; vö. FRAKNÓI Vilmos, *Egy magyar jezsuita a XVI. században*. Katolikus Szemle 1887, 395–397; uő. *A római magyar seminarium története*. KatSze 1912, 447.

³⁵ *Der polnische Verstand*, opr. Johannes Bolte, in *Altpreussische Monatshefte 1888 és 1891* (újra R. F. ARNOLD, *Geschichte der deutschen Polenlitteratur von den Anfängen bis 1800*. Halle 1900); *Okolicznościowa poezja polityczna*, 98, 216.

³⁶ *Okolicznościowa poezja polityczna*, 99, 217; *Okolicznościowa poezja polityczna*, 1966, 93–122: Rozdział VI. (Turcyki polskie; Turcyki niemieckie.) Jan ALBERTRANDI, *Panowanie Henryka Walezego i Stefana Batorego*. Kraków 1861, 75.

³⁷ Joachim BIELSKI, *Carmina latina*. Wyd. Tadeusz BIENKOWSKI. Warszawa 1962, 91–94 és 95–98; *Okolicznościowa poezja polityczna*, 98–102, 216–217; Gömöri, 47.

³⁸ Hdp II, 19; Ludwik BORATYŃSKI, *Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom, 1576–1584*. Kraków 1903, 28; uő: J. A. Caligari, *nuncjusz apostolski w Polsce, 1578–1581*. Kraków 1915, 13.

Bierze broń z ręki posła górnego
Na cię, tyrana, krwie niesytnego,

vagyis az egyik ellenség legyőzése után a másik veszedelmes ellenség, a török ellen fordítja fegyverét.³⁹ A gondolat feltűnését összefüggésbe hozták az esetleges orosz–lengyel egység megkötésével és a törökellenes szövetség létrehozásának lehetőségéről szóló hírekkel.

Az „antemurale” eszméje szinte politikai programversbe szöve jelenik meg M. S. Szarzyński 1579–1580-ban keletkezett, *Pieśń VII. Stefanowi Batoremu, Królowi Polskiemu* ódájában.⁴⁰ A jezsuita költő által félpogánynak tartott moszkvai cár hatalmának megtörése és a tatárok feltartóztatása Isten kegyelméből végbevitt hadi tett, amely reményt nyújt a pogány török elleni közös harcra, hiszen az ég küldte őt „gátnak és ostornak az átkozott törökre”, nemcsak a lengyelek, hanem a kereszténység védelmében. Benne bíznak Pannón földön és a szép Polóniában.

Tu cię Bóg wniósł, gdzie jeszcze nie próżna obrona

...

...nietylko wiek złoty

W twej Polsce widzieć mamy, lecz i przed naszego

Chrysta krzyżem gwałt zwykły Machmeta krawawego!

Szarzyński meg van győződve, írja Dłużewski a költőnek a törökellenes tervekről szerzett értesüléseit föltételezve, „hogy Moszkva legyőzése csak állomása lehet a fegyveres küzdelem következő, általános és jelentősebb kibontakozásának”. Amikor 1581-ben Caligari nuntius Bolognetti váltotta föl, s a Possevino-misszió révén kiszivárgott, hogy a pápai diplomácia Báthoryt szemelte ki a törökellenes koalíció vezérének, a költő már halálán volt.⁴¹ A királyi ódát elemezve, a tanulmányíró rátapint Szarzyński mondanivalójának lényegére, mondván, „Báthory uczyni z Polski nie tylko antemurale christianitatis, ale katolickie imperium, strzegące tej części Europy.”⁴² Eszményített hősenek szentelt ódája az „apologia rycerzy przedmurza” költői gondolatkör kiemelkedő megnyilvánulása.

A „katolickie imperium”, katolikus monarchia fölmerülése ráirányítja a figyelmet Báthory fejedelmi s királyi valláspolitikai törekvéseire, illetve önálló valláspolitikai kialakítására irányuló szándékára.

Szántó István kezdetől fogva segítette Báthory ama szándékának megvalósítását, hogy Erdélyben jezsuita collégiumot hozzon létre. A lengyel király 1577. június 24-én kelt levelében értesítette Szántót, meghagyta Rómába küldendő követének, hogy magyar jezsuiták Erdélyben történő letelepítése ügyében Szántót és rendtársait Lengyelországba vezesse.⁴³ Két éven keresztül váltott levelek s a lengyelországi pápai nuntius jelentései arra engednek következtetni, hogy az „erdélyi misszió” terével fölmerülő nehézségek hátterében a bécsi diplomácia, illetve az ausztriai nuntius ellenkezése, vatikáni befolyása állott.⁴⁴ A lengyel király tervében politikai manővert sejtettek, ami az ausztriai

³⁹ Kraków 1581; *Okolicznościowa poezja polityczna*, 123–124, 224; GÖMÖRI, 51.

⁴⁰ Mikołaj Sęp SZARZYŃSKI, *Rytmy oraz anonimowe pieśni i listy miłosne z w XVI*. Wyd. Tadeusz SINKO. Kraków 1928, nr 118, *Pieśń VII.* – BÀN Imre, *A Báthoriak a régi magyar irodalomban.* in *Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez.* Nyírbátor 1986, 57–65.

⁴¹ Jan BŁOŃSKI, *Mikołaj Sęp Szarzyński a początki polskiego baroku.* Kraków 1967, 37, 43, 115, 151, 157, 177–178, 220, 302; *Historia Polski.* Instytut Historii PAN Warszawa 1958, 501–502; *Okolicznościowa poezja polityczna*, 124–125, 224; GÖMÖRI, 52, 55.

⁴² BŁOŃSKI, 178, 219; a „katolickie imperium” teoretikusa P. Skarga lett III. Zsigmond Waza alatt.

⁴³ FRAKNÓI, *i. m.* 1887, 398.

⁴⁴ 1578. február 4-én Báthory újabb levélben hívja Szántót; ennek válasza 1578. június 12; a nuntius jelentései (Krakkó, Vilno, Varsó) 1578. nov. 17; 1579. jún. 14. 23; júl. 14. 23. 31; szept. 17. FRAKNÓI, *i. m.* 1887, 398–400.

rendtartomány magyarországi hatáskörének csorbításához vezethetne. Hiába jelezte Caligari varsói nuntius 1579. június 14-i jelentésében,⁴⁵ hogy van már tizenkét éve annak, hogy Báthory jezsuita kollégium alapítását tervezi Erdélyben, késett a bécsi hozzájárulás és a vatikáni engedély a magyar jezsuiták útrakeléséről. Július 31-én, amint ez kitűnik a nuntius november 15-i jelentéséből,⁴⁶ a lengyelországi kollégiumból a lengyel provinciális tizenkét rendtaggal Varsóból elindult Erdélybe, s október 1-én megérkeztek Kolozsvárra. Innen sürgetik Szántó jövetelét, aki még mindig Rómában volt; tájékoztatják a nuntius Kolos-monostori letelepedésükről és működésükről.⁴⁷

Szántó elindulását az 1579-ben alapított római Collegium Hungaricum rendezetlen ügyei akadályozták. Az alapító XIII. Gergely (1572–1585) a „magyarok háza” körüli bonyodalmak és a bécsi provinciális által küldött magyar növendékek kis száma miatt pápai rendelettel egyesítette a frissen létrehozott intézményt a már két évtized (1558) óta működő Collegium Germanicummal. Ez a lépés elégedetlenséget szült a magyarországi növendékek között; Szántó és rendtársai tiltakoztak ellene. Minderről beszámolt említett *Historiájában*: „A római magyar seminarium története, melyből nyájas olvasó világosan megismerheted a Magyar Collegium keletkezését és fejlődését, üldözőit és ellenségeit.”⁴⁸ Szántót panaszai meghallgatása után a Szentatya azzal bocsátotta el, hogy csupán ideiglenesen szüntette meg a Collegium Hungaricumot, de ha megnövekszik a magyar növendékek száma, újra meg fogja nyitni. Ezzel a pápai ígérettel búcsúzott el Szántó István az örök várostól, hogy lengyel földön keresztül erdélyi állomáshelyére érjen; „et ex urbe ad Regem Poloniae et inde in Transilvaniam profectus est a. 1579. 7. Decembris.” – írja a *Historia* zárószóiban.⁴⁹ Csak 1580-ban csatlakozhatott társaihoz a Kolos-monostori apátságban.

A Rómából hazatért, német rendtársainak előljáróival nézeteltérésbe került magyar jezsuitának nagy része volt abban, hogy Báthory érdemben értesült a Collegium Hungaricum bezárásával kapcsolatos dolgokról. A király nem helyeselte a történeteket, s ezt az új lengyelországi pápai nuntius előtt kifejezésre juttatta. Tarthatatlannak mondta a Collegium Hungaricum egyesítését a Collegium Germanicummal. „Könnyebben fognak a tűz és víz egyesülni, mint a magyar és német ifjak egymással megférti . . .” – idézi Báthory szavait Bolognetti varsói nuntius 1583. szeptember 10-i jelentésében.⁵⁰ A lengyel király kezdeményező lépéseket is tett a Collegium Hungaricum visszaállítása ügyében. Unokaöccse, Báthory András bíboros őszi római diplomáciai útja alatt királya megbízásából arra törekedett, hogy elérje a „magyarok házában” visszaadását; tájékozódott a magyar–lengyel közös kollégium alapításának lehetőségéről is.⁵¹ A S. Filippo Nerí alapítvánnyal létrejött Collegium Polonicum az oratoriánusok „tutelája” alatt működött a Chiesa di S. Andrea della Valle mellett. A Collegium Hungaro-Polonicum felállítására a visszakért S. Stefano Rotondo nyújthatna megfelelő helyet,

⁴⁵ FRAKNÓI, *i. m.* 392.

⁴⁶ FRAKNÓI, 418–419.

⁴⁷ A lengyelországi pápai nuntiusnak, 1580. március 27. FRAKNÓI, 419.

⁴⁸ Vö. előbb a 34. jegyz. A címrát folytatása: „Ex quo lector candide dilucide poteris cognoscere, quo tempore, quomodo et per quos Collegium Hungaricum habuerit originem et progressum, quos item sustinuerit persecutores et adversarios.” (Idézi a Vatikáni könyvtár kézirat példányából) FRAKNÓI, *i. m.* 1912, 444; BITSKEY István, *A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyar ellenreformáció kezdetei*. ItK 1983, 130–136.

⁴⁹ FRAKNÓI, *i. m.* 1887, 417.

⁵⁰ FRAKNÓI, 1887, 417–418; 1912, 579; további november 11. és december 7-i nuntiusi jelentésében is említi.

⁵¹ FRAKNÓI, 1887, 417; 1912, 579.

⁵² Henryk BARYCZ, *Roma nella cultura intellettuale de Barocco polacco*. in *Barocco fra Italia e Polonia*, 212 (Collegio Ungaro–Polacco presso S. Stefano Rotondo); SÁRKÖZY Péter szerint „a Báthory által alapított lengyel–magyar kollégium a Santo Stefano Rotondo templomban működött”. Helikon VF 1979, 560. A lengyelországi nuntius 1584. május 14-i jelentésében írja a Vatikánba, hogy Nagyvárad katolikus lakói Báthory István támogatását kérték egy jezsuita kollégium alapításához. FRAKNÓI, *i. m.* 1887, 424. De az ilyen szándékok azért is megbuktak, mert a megyesi országgyűlés a következő évben kimondta a jezsuiták száműzését Erdélyből. FRAKNÓI, 1887, 426.

s a római közös intézményt a tervezett erdélyi papnevelde, illetve a lengyelországi jezsuita kollégium látná el növendékekkel.⁵² Az elgondolás megvalósulása különféle okokból késedelmet szenvedett, s Báthory halálával lekerült a napirendről.

Báthory tudatosságára vall, hogy például forrásokkal, „multa scripta eius rei causa . . .” látja el Forgáchot, akinek halála után igyekszik azokat visszaszerezni Padovából.⁵³ A királyi kancellária titkára, St.Hozjusz révén a vatikáni könyvtár lengyel és magyar történeti vonatkozású forrásanyagából próbál – sikertelenül – közös politikai történelmi érdekű dokumentumokhoz jutni.⁵⁴ Szántó 1578. június 12-i leveléből ismeretes, hogy Sirletto bíbornok „a királynak kedveskedni óhajtván, a vatikáni könyvtárban, a pápai regestákból a Magyar- és Lengyelország történetére vonatkozó irományok lemásolását rendelte el, amely munkára a bíbornok unokaöccsei: Fridericus és Marinus könyvtárőrök készséggel vállalkoztak.”⁵⁵ A közös múltbeli források iránti érdeklődés föltehetőleg a lengyel–magyar unió valláspolitikai célkitűzéseivel függött össze.

Grüll Tibor

REVICZKY GYULA: PÁN HALÁLA (1889)

I. Az alaptörténet

Századunk első évtizedében, az *Egyetemes Philológiai Közlöny* hasábjain több olyan tanulmány is megjelent, amely Reviczky verséhez kapcsolódva a Pán-motívum irodalmi utóéletét vizsgálta.¹ Itt vetődött fel először Reviczky „forrásának” kérdése is, amit a mértéktartó szerzők egybehangzóan Heinénél vélnek megtalálni, ennek filológiai bizonyítékaival azonban adások maradnak, és Heine szövegét sem vetik össze az eredetivel.² Mivel ez a megállapítás ment át az irodalomtörténeti közudatba, úgy érzem itt az ideje, hogy némileg alaposabban megvizsgáljuk a kérdést.³

Heine 1840-ben jelentette meg Ludwig Börne ellen írott pamfletjét, amelyben a „spiritualista-nazarénus” Börnét kritizálja (ami alatt ő a „zsidó és keresztény lelki alkatot” érti), szembeállítva Goethével, a „nagy göröggel”, a „hellén életöröm” hirdetőjével. Heine Helgolandrai 1830 júliusában keltezett leveleiben beszámol arról, hogy – bár magát is „titkos hellénnek” tartja – unalmában belefogott a Biblia mélyebb tanulmányozásába. Az Ószövetség egész világát, amit a „szellem népe” alkotott, szembeállítja a görög művész-szellemmel, de egyben tiltakozik is a nazarénus esztétika mindent elszellemiesítő felfogása ellen, s velük szemben Goethe mellett foglal állást. Az ő megbízható művei azok, amelyekben „mint márvány istenképekben megkapaszkodhatunk”, Heine azonban úgy érzi, hogy az Újszövetség „istenembere” mindkét világot magasan felülmúlja, ő „az emberiséget szereti, olyan, mint a nap, szeretetének melengető sugaraival körüllobogja az egész földet. . . . Micsoda gyógyforrás volt valamennyi szenvedő számára a vér, amely a Golgotán kiömlött! . . . Ez a vér befröcskölte a görögök fehér márvány-isteneit, akik belebetegedtek a szívbeli iszonyatba, és nem gyógyultak meg soha többé! A legtöbben persze már régóta magukban hordozták az emésztő kórt és a rémület csak siettetten halálukat.”⁴ Heine szerint Pán volt az első halottja a hellén pantheonnak – erre idézi példaként Plutarkhosz hajós regéjét:

⁵³ VERESS E., *Báthory István levelezése*. Kolozsvár 1944, II, 516. sz.

⁵⁴ Henryk BARYCZ, *Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego*. Studia nad historiografią w. XVI–XVIII. Wrocław–Warszawa 1981, 46.

⁵⁵ FRAKNÓI, 1887, 399; vö. még BARYCZ, *i. m.* 1981, 48–50 (Brutus révén „az olasz–lengyel–magyar történetírás közös hagyományairól”).

¹ MÁRTON Jenő, *Pán halála*, EPhK 27, 1903, 268–269, – GULYÁS Pál, *uo.* 523–524, – GYULAI Ágost, *uo.* 524–527 (vö. GÁBOR Andor helyreigazítása: *uo.* 898–899) – ELEK Oszkár, *Pán*

„Tiberius idejében egy este hajó haladt el az aetóliai partok közelében levő Pare-szigetek mellett. A hajó utasai még nem tértek aludni, és sokan ital mellett üldögéltek vacsora után, amikor a partról hirtelen egy hangot hallottak, amely Thamus nevét (így hívták ugyan, amikor a parányost) olyan hangosan kiáltotta, hogy valamennyien a legnagyobb ámulatba estek. Az első és második kiáltásra nem felelt Thamus, csak a harmadikra válaszolt; ekkor a hang még jobban felerősödvé, ezeket a szavakat mondta neki: „Ha Palodes magasságába érsz, akkor add hírül, hogy meghalt a nagy Pán!” Thamus a megadott helyen teljesítette a megbízatást és a hajó tatjáról a szárazföld felé kiáltott:

„A nagy Pán halott!” A kiáltásra furcsa jajveszékélés felelt a partról, mintha egyszerre sok szájról szállt volna fel a csodálkozó sóhaj és üvöltés. A szemtanúk hírül adták az eseményt Rómában, ahol ugyancsak furcsa vélekedések kaptak lábra. Tiberius alaposabban kivizsgáltatta a dolgot, és nem kételkedett igazságában.”

Nem mellékes tehát, hogy Reviczky épp' ebben az élesen aszkéta-nazarénus ellenes szöveggörnyezetben talált rá az idézetre, ahol Heine Krisztust is elsősorban mint a szeretet istenét idézi fel, szemben az Ószövetség „korlátolt hősével”, Mózesrel. A versben ennek ellenére kifejezetten nazarénus-etikával és az ótestamentumi „törvénytörő” Istennel találkozhatunk. Ez három dologra enged következtetni:

1. Reviczky nem olvasta, tehát nem ismerte a tágabb szöveggörnyezetet,
 2. Heinével ellentétes nézeteket vallott a „nazarénus” és a „hellén” világ megítélésében,
 3. didaktikai szándéka ellenére *akaratlanul* sem a kereszténység mellett foglal állást a versben, azaz a Wimsatt által „intentional fallacy”-nak nevezett esettel van dolgunk.
- Az első eset – bár konkrét bizonyítékom nincs rá – nem látszik valószínűnek. A másodikat nehéz megítélni, ezért a későbbiekben foglalkozom vele. Itt a harmadik pontban felvetett lehetőséget igyekszem megvizsgálni részletes elemzés segítségével.

Reviczky – bár egyes motívumokat továbbfejleszt, másokat pedig elhanyagol –, alapjában véve pontosan követi az előadott történetet. Három apró részlet tökéletesen bizonyítja ezt. Plutarkhosz sehol sem írja, hogy a Palódes magaslat lett volna. Reviczky Heine szövegét értette félre: *Wenn Du auf die Höhe von Palodes anlangst*, azaz a Palodes *magasságába*, nem pedig *magaslatához*.

A sziget helyét is Heine lokalizálja (*an den Inseln Parā, welche an der Küste von Aetolien liegen*), bár a sziget nevében téved, Plutarkhosznál ugyanis *Paxón* szerepel.⁵ Innen került tehát a versbe: „S távol, hová a szem sötétben ér, / Etóliának partja feketéll”. Végül egy utolsó érv: Heine a hajó utasainak megdöbbenését hangsúlyozza ugyan (*Alle in die grösste Verwunderung geriethen*), de egy fontos mozzanatot elhagy az alaptörténetből. Plutarkhosz szerint az elhangzott felszólítás után az utasok így döntöttek: ha feltámad a szél (ti. eddig csak szélcsendben sodródtak), Thamús csak nyugodtan hajózzon el a Palódes mellett és mit se törődjön a hang kérésével. Ha azonban még mindig szélcsend lesz és derült idő, kiáltta ki a hallottakat.

halála, EPhK 33, 1909, 204–208. – BINDER Jenő, *Pán halála*, EPhK 35, 1911, 304–313. Az utóbbi szerzők lényegében egymást ismétlik.

² KOMLÓS Aladár is ezen a véleményen van, bár a szövegnek ő sem nézett utána alaposabban. ld. *Reviczky Gyula*, Bp. 1955, 121.

³ A történet ősforrása: PLUTARKHOSZ, *De defectu oraculorum (A jósdák hallgatásáról)* c. 17. Az alábbiakban M. POHLENZ–W. SIEVEKING kiadását idézem: PLUTARKHOSZ, *Moralia* III, Teubner, Leipzig 1972, p. 80. 419 A–E.

⁴ H. HEINE, *Vallás és filozófia*, Bp. 1967. 310. EÖRSI István ford. A német szöveget az alábbi kiadásból idézem: H. HEINE, *Säkularausgabe*, Bd. 9. Prosa 1836–1840 (bearb. von Franz MENDE) Berlin–Paris, 1979. S. 311, 5–20.

⁵ Innen derül ki, hogy Heine is fordítást – még hozzá nem is valami kitűnőt – használt a levél megírásakor.

Ezen a ponton kell rámutatnunk arra, hogy Reviczky megfogalmazása sok tekintetben közelebb áll a görög szöveg világához. A hajó nála is szélcsendben halad, ezt hangsúlyozza a *zefir* és a *némaság*, valamint az ezekhez kapcsolódó onomatopoeitikus *illan*, *lebbent* igék. Plutarkhosz azt írja: „Este felé pedig az Echinades-szigetek körül elült a szél, és a sodródó hajó közel került Paxónhoz” (ἔσπερας δ' ἦδη περὶ τὰς Ἐχβάδας νήσους ἀποσβῆναι τὸ πνεῦμα, καὶ τὴν ναῦν διαφερομένην πλοίων γενέσθαι Παξῶν). Heine szerint az utasok csendesen poharazgattak a hajón az esti félhomályban. Plutarkhosz ellenben *πίεω ἔτι δεδειπνηκότες*-nek, vagyis még (az egész napi ivászat után) „ivással eltöltek ezetteknek” mondja őket. Erre a kifejezésre már sokkal jobban vissza lehetne vezetni a versben szereplő féktelen dithyrambos-jelenetet. Természetesen ezen utóbbi egyezéseket nem tartom „filológiai hiteles átvételeknek”. Valószínűbb, hogy Reviczky ezzel a jelenettel is mozgalmasabbá akarta tenni versének „pogány részét”, a ráérezés azonban feltétlenül a képek ihletett erejét bizonyítja.

Önálló motívumként került a versbe a 7. versszak képe a természet fájdalmáról:

„Megindulnak a fák, bokrok és kövek.”

Az Orpheus-mitológiáról van szó, ő volt az a mágikus erejű dalnok, aki „énekszóval fákat és köveket indított meg”.⁶

Pán mítoszának példázata egyébként már a korai keresztény irodalomban is felbukkan.⁷

Reviczkynél nemcsak a pogány görög világ koncentráliódik Pán mitikus alakjába, hanem a kereszténység is egyetlen, mitikus erejű képben összegződik: az égen felűnő kereszt képében. E kétségkívül konvencionális motívum forrásának Turgenyev: *A nimfák* c. prózaköteményét tekinthetjük.⁸ Turgenyev ebben idézi a Pán-történetet is, a mű mégis egy paradoxonra alapul: az író egyszerűen megfordítja a történetet. A feltámadó nagy Pán mellett életre kelnek a nimfák, driádok, bacchánsnők, élükön Dianával, a szűz vadásziennővel. Táncauk azonban hirtelen abbamarad: „A látókör legszélén, az alacsony mezőség vonala mögött, tüzes pontként arany kereszt égett egy keresztény templom tornyának az ormán . . .” – az istenő ezt megpillantva kíséretével együtt eltűnik.

Reviczkynél a kereszt az égen jelenik meg, s ez önmagában nagyon emlékeztet a Nagy Konstantin legendás álmában feltűnő keresztre (*Tuto nika!*).⁹

II. Antikvitás-élmény

„Az antikvitás a század szellemében a forma visszaidézése is volt” – jegyzi meg Mezei József.¹⁰

Az antikvitás a parnassien költőben nem a klasszicizmus sokszor üres forma-igénye volt csupán, hanem az adekvát költői kifejezési lehetőségek keresése a plasztikus forma megteremtésére.

Ilyen sikeres rátalálás volt Reviczkynéla 2. vsz. 26 soros dithyrambusa (melyet sokan cízellátnak, vagy egyencsen mesterkéltnek éreztek). A költő mind a 16 sort egyes, ill. páros adóniszi kólonokban írta meg. Eltekintve e versláb eredeti gyászdal-funkciójától¹¹ – Seneca is ebben írja meg Claudius

⁶ APOLLODÓROSZ, *Bibliothéké* 1. 3, 2 (Horváth Judit ford.)

⁷ EUSEBIOS, *Praeparatio evangelica* V, 17: A szerző közli Plutarchos teljes szövegét, majd ezt fűzi hozzá: „Érdemes megfigyelni az időt, amelyben Plutarchos az istenség halálát bekövetkezettnek mondja. Tiberius ideje volt ez, amikor megváltónk az emberek közé jött, s mint írva van, a démonok egész fajzatát kiűzte az emberek életéből, úgyhogy már némely démonok térdre esnek előtte és könyörögnek, hogy ne adja át őket a rájuk váró Tartarosnak.” (MÁRTON Jenő ford.)

⁸ TURGENYEV, *Költevények prózában*, Orosz remekírók, Bp. 1956. 391–392. (ÁPRILY Lajos ford.)

⁹ A történet alapja LACTANTIUS, *De mortibus persecutorum* c. 44.

¹⁰ M. J., *A szimbolista élmény kialakulása (Reviczky Gyula)*, Bp. 1968, 376.

¹¹ TRENCSENYI-WALDAPFEL I., *Bellerophonés*, MTA I. Oszt. Közl. 1952, 498.

síratóját az *Apocolocyntosis*-ban –, a sor pattogó ritmusa kiválóan alkalmas mozgalmas jelenetek festésére. Ugyanilyen szöveggörnyezetben alkalmazta már Tompa is, *Víz-dalában*.¹² Eközben még egy antik reminiscencia szűrődik be a versbe: „Lesbia csókojj! Éljen az élet!” – ebben csak a Kazinczy által is lefordított és népszerű catullusi 5. carmen hatását láthatjuk: *Vivamus mea Lesbia atque amemus . . . Da mi basia mille . . .* Nem lehet elhallgatni azonban, hogy a strófa minden szépsége és tökéletes megformáltsága ellenére zavaró az utolsó sor *Cocitus*-a, daktilusként. Minden valamennyire is értő olvasó ezt *Kökütoz*-nak olvasná, ami viszont felborítja a ritmust az amúgy is hangsúlyos strófazáró kólonban.

A 6. vsz-ban hangzik fel a már ismert sor refrénként: „Meghalt a nagy Pán, a nagy Pán halott!” Úgy vélem, hogy ez a szórend nem a véletlen műve, hanem Reviczky formaérzékének újabb megnyilatkozása. A jambikus emelkedésű sorba emódon ugyanis két bacchius (!) lábát sikerült beépítenie. Ez a ritka versláb a görög drámában fordul elő, főleg patétikus helyeken, az istenség megszólításánál, aggodalom kifejezéséknél.

Az említett cizelláltság már annál inkább érezhető a rímelésben. Reviczky a legváltozatosabb egyéni rímfajtákat alkalmazza:

1. tiszta párosrím: 5, 10, 11. vsz.

2. tiszta keresztírím(ababcedcd) 7–9. vsz., utolsó vsz.

3. kereszt- és párosrím egy strófán belül: ababccdd (1. vsz.); ababccddeeff (4. vsz.)

4. egyéni alakzatok:

a) a párosrímek közé egy ölelkező rímpár beépítve, nőrímes: AABCCBDDEEFFGGHH (2. vsz.)

b) egyszerre páros-, kereszt- és ölelkező rím: aabCbCddC (3. vsz.)

c) az előbbi rövidebb változata: aaBcBddc (6. vsz.)

III. Példázat

A Pán-történet irodalmi feldolgozásainak sorát végigtekintve láthatjuk, hogy feltűnően sokan láttak benne korszakhatár-jelző példázatot.¹³ Így Nietzsche is, akinél Pán halála egyben a tragédia kimúlását is jelenti, vagyis a kat'exochén költészet végét, minthogy a többi műfaj szerinte csak epigon-ság.¹⁴

Reviczky poétikáját elemző könyvében Széles Klára is – lényegében Mezei József megállapításait követve¹⁵ – a „víziószzerű példázatversek” körébe vonja a *Pán halálát*, annak legközelebbi rokonát a *Salamon király halálában* találva meg¹⁶ A központi szimbólum mindkét versben a hajó és a

¹² Ld. SZEPE-SZERDAHELYI, *Verstan*, Bp. 1981, 233.

¹³ A századelőn számba vett világirodalmi feldolgozások körét gyarapíthatjuk a következő feldolgozásokból: Brian JUDEN, *Visages romantiques de Pan*, *Romantisme* 50, 1985, 27–40; Patricia MERIVALE, *The Pan figure in Victorian poetry* *Philological Quarterly* XLIV:2, 1965, 258–277; uő: *The Death of Pan in Victorian Poetry*, *Victorian Newsletter* 23, 1963, 1–3.

Magának a történetnek az ősforrását én ARISZTOTELÉSZ egyik, sokat idézett kijelentésében vélem megtalálni: *nam et moriuntur (nymphae) secundum Aristotelem, ut fauni panesque* (Serv. ad. Aen. I 372; X, 551) (Mert Arisztotelész szerint meg is halnak a nimfák, miként a faunok és a pánok) – *quia dicit Aristoteles post annorum millia et nymphas et faunos perire* (Lact. Plac. ad Stat. Theb. 376.) (Mivel Arisztotelész azt mondja, hogy ezer év után a nimfák és a faunok is elpusztulnak.) A legenda vallástörténeti szempontú elemzését lásd P. BORGEAUD, *The death of the Great Pan: The Problem of Interpretation*, *History of Religions* 22, 1983, 254–283.

¹⁴ *A tragédia születése*, Bp. 1986, 91. l. (KERTÉSZ Imre ford.)

¹⁵ MEZEI József „példázatszimbolizmusról” beszél (*i. m.* 231.), amelynek gyökerei szerinte a romantikáig nyúlnak vissza. Középpontban „az epika” áll, a történet, nem pedig a probléma. Ez a forma tehát nem túlságosan terhelt gondolatoktól, és a romantikus ízlésnek megfelelően eléggé elvont, „cselekményes” is (*i. m.* 235. l.) Ezek a megállapítások a *Pán halálára* is illelenek. A gondolati megterheltség hiánya főleg Ady hasonló versével összehasonlítva válik érezhetővé.

¹⁶ SZÉLES Klára, *Reviczky Gyula poétikája és az új magyar líra*, Bp. 1976, 125–126.

hajós, mindkettőt egyfajta balladai sejtelem járja át.¹⁷ A *Pán halálá*ban erre utal a sűrítés (egyetlen éjszaka zajlik le a korszakváltás), valamint a hirtelen ritmus- és hangulat-átcsapás a vers első felében. Mindez korántsem jelenti azt, hogy a vers valóban ballada lenne, hiszen éppen a legfontosabb, a *tragikum* hiányzik belőle. Thamusban ugyan érezhető némi meghasonlottság: „Thamusnak nem jön álom a szemére; / Magába száll, merengő, meghatott.” A hajósok értetlenül állnak az új jelenség előtt. A vers végén elhangzó szózat hatását nem láthatjuk, legfeljebb érezhetjük, hogy e két antagonisztikus világ előbb-utóbb összeütközést kelt az emberekben. Ezt a meghasonlást anticipálja a keretként alkalmazott természeti kép is:

alkonybíbor ↔ hajnal fénye
szélcsap *zefír*, arra *illanó* ↔ *zúg* az erdő, *hűs* szellőcske *támad*
langyos párázat ↔ finom *ködburok*

Teljességgel egyet lehet érteni Széles Klára megfogalmazásával: „A titkos szózatok és végül a feloldónak szánt kereszt jele szinte alacsonyabb fokon' fordítja le, egyszerűsíti ezt a táj-hordozta sejtelmességet.”¹⁸

IV. Görögség-élmény

* Schiller *Görögország istenei* c. költeményét már régebben is kapcsolatba hozták a verssel, s ha Reviczky görögség-élményének forrásaira vagyunk kíváncsiak, úgy valóban indokolt összevetésük. (A felső sorokban kiemelten idézem Reviczky sorait, alatta pedig Schillert, Rónay György fordításában):

„A föld mátul rideg, zord, néma, árva . . .”
„ . . . eltűnt minden szín és élethangzat . . .
„ . . . kihaltak és szomorúk a rétek . . .”

„Nem élnek rajt a játszi istenek . . .”
„Istent szemem sehol sem talál . . .”

„– Minden bokorban istenség lakott –”
„A természet főbb rangot kapott,
és bárhová tekintett a szem, még
Isten nyomát látta ott . . .”

„Eztán a földön Isten nem mulat . . .”
„Deukalion fajához a földre
Egy-egy isten még gyakran betért . . .”

„ . . . szatírok, szilvánok, najádok . . .”
„ . . . az ezüstös forrásnak najádnép
Korsajából folyt vize . . . / előtte
faun, s szatír támolyog,
Körülötte tomboló menád-kar . . .”

¹⁷ SZÉLES Klára, *i. m.* 126.

¹⁸ *i. m.* 130.1.

Mindkét vers alaptémája az elveszett aranykor siratása. Schiller két sorba tömöríti mondanivalóját:

„Hogy egy isten gazdagabb lehessen,
Elenyészett az isten-világ.”

Ez a gazdagabb isten, AZ ISTEN, jelenik meg nemcsak a hellén pantheon, hanem az egész idealizált görög világ ellentétéként Reviczkyknél. Vizsgáljuk meg, hogy vajon valóban pozitív értelemben vett ellentéte-e Krisztus világa a pogány hédonizmusnak? Nézzük mit állít egymással szembe a költő:

meghalt — él

<u>fű, fa, kő</u> (élettelen)	<u>szív</u> (élő)
----------------------------------	----------------------

kicsapongó	—	szenvedők
„dőlyfős boldog”	—	könnyhullatás magány búsulás szomorúság

⏟ (pogány = rossz)	⏟ (édes gyönyör)
-----------------------	---------------------

Míg Pán halálával a *lélek* szállott ki a természetből, a 13. vsz-ban (mint a fentiek is mutatják) egyetlen szóval sem említi, hogy új *lélek* költözött volna bele. A hidegen sorjázó metonimikus kifejezések (*fű, fa, kő*, azaz a már élettelen természet – és a *szív*, vagyis maga az ember) távolságtartást fejeznek ki, ráadásul a *szív* mindjárt a *kő* után következik, mintha egyenesen sugallni akarná a Jókai óta oly jól ismert szókapcsolatot. Furcsa, hogy az elveszett aranykort megjelenítő pasztikus sorok után hirtelen semmi megértést nem tanúsít a letűnt kor lakói iránt. A változás Reviczkyknél *action gratuite*-ként megy végbe, a versből nem derül ki, hogy az egyébként is kitűnő beleéléssel megformált kicsapongás-jelenet *miatt* kellett az új korszaknak bekövetkeznie. A „játszi istenek” az új értékrend szerint *kicsapongók* lettek, a „gondtalan kedélyek” pedig *dőlyfősek*. Ennek a változásnak a motiválása azonban hiányzik a versből, a végső értékítélet az erősen didaktikai szándék ellenére mégiscsak az olvasóra van bízva.

Jézus „jámbor, irgalmas és szelíd” voltának hangsúlyozása egyoldalú és tautologikus. Erre csap rá a katolikus mise *Miserere*-jéből ismert refrén-sor, meglehetősen banális módon. Ugyanígy konvencionálisan hat a vers záróképében feltűnő kereszt látványa is, bár ennek mitikus konnotációja talán még nagyobb mint a Pán-motívumnak, érezzük, hogy a két szimbólum egyenlőtlenül áll egymással szemben – az utóbbi javára. Nem Jézus, hanem Pán a központi alakja a versnek (itt utalhatnánk akár a cím kifejező eszközére is), s egy poétikailag kitűnően megformált, részletesen kibontott szimbólum mindig többet közvetít egy elvulgarizálódott jelképnél, még ha az nagyobb távlatokba is van helyezve.

V. Életrajzi motívumok

Miért ez a merev elutasítás a boldogság-etikával szemben? Honnan ez a középkorias szemléletű, askétikus szenvedés-hit? A válasz a költő életrajzi motívumaiban keresendő.

Mindenekelőtt nem szabad csodálkoznunk, hogy nem találunk Reviczkyknél egy tiszta ívű eszmei fejlődést. Tudata, gyermekkori emlékvilága szerint ahhoz a réteghez tartozott, amely magánál tartotta a vezetést a társadalomban, de nap mint nap át kellett élnie végleges kirekesztettségét ebből a

rétegből, s saját tehetetlenségét, hogy nem talál utat más rétegekhez. Emellett még eredeti odatartozása is folyton megkérdőjeleződött saját maga előtt is, házasságon kívüli születésének tudatában. Életöröm-vágy és depresszió sűrűn váltogatta egymást a költő életében, s ez nyomot hagyott írásaiban is. Németh G. Béla Reviczky prózájáról írott tanulmányában¹⁹ olyan részleteket tár fel stílusáról, amelyek megerősítik a *Pán halálával* kapcsolatos megfigyeléseinket. Az első a mélyen személyes elbeszélői magatartás (ez indokolja az életrajzi motívumok állandó figyelembevételét); a határozott és egyértelmű fogalmazás, éles sarkításokkal és lépten-nyomon felbukkanó szentenciákkal; az ellentmondásos gondolatmenet, ahol sem logikai sorról, sem igazolásról nem lehet beszélni; valamint a rengeteg idézet.

A következőkben elsősorban azt próbálom áttekinteni, hogy miként alakult Reviczky görögség-szemlélete.

Bacchusról már viszonylag korán negatív képet fest (*Rossz istenek* 1886), inkább a józan életélvezet mellett foglal állást a horatiusi „carpe diem” sűrű idézgetésével (*Ifjú pesszimistának*, 1886). A görögséggel való szembefordulása talán a *Semper idemben* érhető először tetten (1887). Már itt is az „új hajnal” fényét látja közeledni, de a hellén világ értékeit nem tagadja meg, csak a jelen értékeit helyezi szembe vele. Ekkor még szó sincs a szenvedés és szomorúság kizárólagosságot követelő etikájáról. Úgy tűnik, 1889-ben következett be a teljes elkomorulás, az etikai értékek teljes átrendeződése:

„A tréfálót Isten nem érti meg;
Imát az égbe csak sóhaj vihet.” (*Tristia*)

Mi ez, ha nem a humorista-filozófia feladása, amely Reviczky felfogásában egyedüli menedék a hamis optimizmus és őrlő pesszimizmus ellen, s amit a felülemelkedés egyetlen lehetséges lépcsőfokának tartott korábbi műveiben?²⁰ *Humor és materializmus* c. és egyik legátfogóbb írásában (1876) még így fogalmaz:

„Homér népe, mintha a természet istenségét sejtette volna, a természeti erőket isteneknek gondolta. Ez a vallás az ókor minden vallásánál szebb volt, s mindenestre természetesebb az ostoba és nevetséges dogmák ama hiténél, amelyet az érzelem- és gondolatszegény vakbuzgóság Jézus utolérhetetlen szépségű, valóban isteni tanaiból a leggyalázatosabb csúfítások által paródiaképp hozott létre, s amely annyi századon keresztül nyugtázta s még most is nyugtázza az emberi lelket. A mi istenünk nem Jézus, de a tizparancsolat istene maradt továbbra is, aki tiltja a rosszat, de nem mutatja meg a jót, az eszményt. Ez a filiszterek, a rabszolgák istene! (. . .) Jézus erkölcsi fogalmaiban nem volt semmi szigor, semmi ridegség; ő maga vidám volt, szerette a lakomákat, s a népet is intette: „Ne legyetek szomorúak, mint a képmutatók!” (Mt 4, 16)

Az idézet – azt hiszem – minden egyes gondolatában tökéletes ellentéte a *Pán halálában* megnyilatkozó eszmeiségnek. Felvetődik a kérdés, hogy vajon miért hagyta ki a versből Jézusnak éppen a legemberibb vonásait, a fent is említett felebaráti szeretetet és a vidámságot, s tette őt a „filiszterek és rabszolgák istenévé”? Úgy vélem Jézus illetően beállítással nem akarta saját korábbi véleményét revideálni, pusztán meg akarta erősíteni a Pán halálával bekövetkező jelenségeket:

„A természetből elszállott a lélek.
.....
Jön a szívet fásító öntudat.
Egyhangúság, elmélkedés unalma . . .”

A vers hangja ettől kezdve teljesen személytelenné válik, s a költői szárnyalás is megakad. A vers második felében felbukkanó képek kitűnően érzékeltetik: Reviczky nem tudott kiszakadni a dzsentrisztokrácia konvencionális, dogmatikusan katolikus értékrendjéből. A *Pán halálához* akár mottó-

¹⁹ *Védekező humor – Kibékítő belátás (Az érkező Reviczky) It* 1971/2, 322–341.

²⁰ Vö. NÉMETH G. Béla, *i. m.* 335–336. Az elv későbbi feladásáról a szerző nem tesz említést.

ként is idézhettük volna előbbi tanulmányának szavait: „Én azt hiszem, hogy Hellásznak azért volt a középkorénál gazdagabb költészete, mert ott a lélek szabadon, egyénileg érezhetett”. Költőiség, forma és hangulatteremtés: ez Reviczky hitvallása a görögség művészeteszménye mellett.

VI. Görögség és modernség

A klasszicizmus által dogmákká merevített antikvitás-elképzelésbe robbant bele Nietzsche 1872-ben a *Tragédia születésével*. A mű alaphangvételét már a cím is kifejezi: *Görögség és pesszimizmus*. Nietzsche volt, aki először látta meg az idill mögött a tragikus görög világot, ez volt számára a „dionysosi művészet”, amely – bár a mámor művészete volt – alapvetően a lét rettenetének átérzéséből fakadt. Ez a dionysosi örület és szenvedés az, amely szerinte létrehívta a görög művészetet. Erre a gondolatra rimel rá Ady *Farsangi dala* is:

„Nagy Pán sípjában ez vala az élet
S azóta él a vers, száll az ének . . .”

Bár Ady számára is a fény, a dal, a virág hona volt „Ős-Hellász”, a „pogány farsangok népében” képes volt meglátni az édenüket vesztett, megkeseredett emberi szíveket is. Ő is szatírnak, „faun mezű Apollónak” képzelte magát (*Vén Faun üzenete*), a nietzschei értelemben. „a szatír az emberiség ősképe volt, legmagasabbra törő és legszilajabb indulatai kifejezője lelkesült rajongó, akit révületbe ejt isten közelléte, istennel együtt szenvedő társ, akiben isten fájdalma visszhangra talál, hírnök, akiből a természet titka, szíve, bölcsessége szól, jelképe a természet mindenható nemzőerejének”.²¹

Ezért írhatta meg Ady – Reviczky versével polemizálva – a modern görögség-felfogás jegyében a *Vén Faun dalát*:

Pán ébred. E fáradt világra
Egy új világ reszketve készül,
Egy új világ karját kitarja
S mi meghalunk ez öleléstül.
Jön új világ. Jön a szilajság,
Jön a gyönyörök új világa
Őrök nyara lesz majd a vérnek
S júniusnak örök virága.
Óh, szent pogányság, jövel, jövel már.

²¹NIETZSCHE, *i. m.* 68.